यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं सम्प्रभाषते । यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथा रूपं प्रभाषसे ।
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा । उभाविमौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ।
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीवमहाबलौ । फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन् वनस्पतौ ।
नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज । ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ।
कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् । लभते परिषन्मध्ये व्याहर्त्तुमकुतोभयः । ४५
समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः । अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ।
यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह । अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ।
समाहूय तु कौन्तेयं क्षत्रधर्मरतं सदा । निकृत्या जितवन्तस्ते किन्नु तेषां परं शुभं ।
कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परं । वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदं ।
यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः । एवमप्ययमत्यन्तं परं नार्हति याचितुं । ५०
कथञ्च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः । निवृत्तवासान् कौन्तेयान् य आहुर्विदिता इति ।
अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना । न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं पदं ।
अहन्तु तां शितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् । पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः । गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ।
न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः । वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः । ५५
कोऽहि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि । माञ्चापि विषहेत् को नु कश्च भीमं दुरासदं ।
यमौ च दृढधन्वानौ यमकालोपमद्युती । को जिजीविषुरासीदेद्धृष्टद्युम्नञ्च पार्षतं ।
पञ्चेमान्पाण्डवेयांस्तु द्रौपद्याः कीर्त्तिवर्द्धनान् । समप्रमाणान् पाण्डूनां समवीर्य्यान् मदोत्कटान् ।
सौभद्रञ्च महेष्वासममरैरपि दुःसहं । गदप्रद्युम्नशाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान् ।
ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह । कर्णेन तु निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवं । ६०
नाधर्म्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः । अधर्म्म्यमयशस्यञ्च शात्रवाणां प्रयाचनं ।
हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः । विसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ।
अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः । निहता वा मया सर्व्वे शेष्यन्ति वसुधातले ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि सात्यकिक्रोधवाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
॥ द्रुपद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः । न हि दुर्य्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ।
अनुवर्त्स्यति तञ्चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः । भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यात् मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ । ६५
बलदेवस्य वाक्यन्तु मम ज्ञाने न युज्यते । एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्य्यं सुनयमिच्छता ।
न तु वाच्यो मृदुवचो धार्त्तराष्ट्रः कथञ्चन । न हि मार्द्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ।
मार्द्दवं गर्द्दभे कुर्य्याद्गोषु तीक्ष्णं समाचरेत् । मृदु दुर्य्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ।
मृदुं वै मन्यते पापो भाषमाणमशक्तिकं । जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्द्दवे सति ।

एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह। प्रस्थापयामो मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः। ७०
शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य वा विभो। केकयानाञ्च सर्व्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः।
स च दुर्य्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्व्वशः। पूर्व्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्व्वचोदनं।
तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्व्वमेव प्रचोदने। महद्धि कार्य्यं वोढव्यमिति मे वर्त्तते मतिः।
शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपा। भगदत्ताय राज्ञे च पूर्व्वसागरवासिने।
अमितौजसे तथोग्राय हार्द्दिक्यायाहुकाय च। दीर्घप्रज्ञाय शूराय रोचमानाय वा विभो। ७५
आनीयतां बृहन्तश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः। सेनजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्म्मा सुवास्तुकः।
वाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च। सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः।
शकानां पह्लवानाञ्च दरदानाञ्च ये नृपाः। सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः।
नीलश्च वीरधर्म्मा च भूमिपालश्च वीर्य्यवान्। दुर्जयो दन्तवक्रश्च रुक्मी च जनमेजयः।
आषाढो वायुवेगश्च पूर्व्वपाली च पार्थिवः। भूरितेजा देवकश्च एकलव्यः सहात्मजैः। ८०
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिश्च वीर्य्यवान्। काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये।
जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः। क्राथपुत्त्रश्च दुर्द्धर्षः पार्व्वतीयाश्च ये नृपाः।
जानकिश्च सुशर्म्मा च मणिमान् पोतिमत्स्यकः। पांशुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्य्यवान्।
पौण्ड्रश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्य्यवान्। अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्वसुमानपि।
बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरञ्जयः। समुद्रसेनो राजा च सह पुत्त्रेण वीर्य्यवान्। ८५
उद्भवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः। श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्त्रश्च वीर्य्यवान्।
कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्म्मदः। एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते।
अयञ्च ब्राह्मणो विद्वान् मम राजन् पुरोहितः। प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयतां।
यथा दुर्य्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः। धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च रथिनां वरः।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि पुरोहितयाने तृतीयोऽध्यायः॥ ३ ॥
॥ वासुदेव उवाच ॥ उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरन्धरे। अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्यामितौजसः। ९०
एतच्च पूर्व्वकार्य्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षतां। अन्यथा ह्याचरन् कर्म्म पुरुषः स्यात् सुबालिशः।
किन्तु सम्बन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु। यथेष्टं वर्त्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च।
ते विवाहार्थमानीता वयं सर्व्वे तथा भवान्। कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान् प्रति।
भवान् वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च। शिष्यवत्ते वयं सर्व्वे भवामेह न संशयः।
भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते। आचार्य्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च। ९५
स भवान् प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः। सर्व्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान्।
यदि तावच्छमं कुर्य्यात् न्यायेन कुरुपुङ्गवः। न भवेत् कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान् क्षयः।
अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्य्याद्धृतराष्ट्रजः। अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान् समाह्वयेः।

ततो दुर्य्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः । निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः । गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवं । १००
द्वारकान्तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः । चक्रुः साङ्ग्रामिकं सर्व्वं विराटश्च महीपतिः ।
ततः सम्प्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः । सर्व्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ।
वचनात् कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते । समाजग्मुर्महीपालाः सम्प्रहृष्टा महाबलाः ।
तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्त्राणां समागच्छन्महद्बलं । धृतराष्ट्रसुताश्चापि समानिन्युर्महीपतीन् ।
समाकुला मही राजन् कुरुपाण्डवकारणात् । तदा समभवत्कृत्स्ना सम्प्रयाणे महीक्षितां । १०५
सङ्कुला च तदा भूमिश्चतुरङ्गबलान्विता । बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
चालयन्तीव गां देवीं सपर्व्वतवनामिमां । ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितं ।
कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते स्थितः ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि पाञ्चाल्यपुरोहितयाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
॥ द्रुपद उवाच ॥ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेष्वपि द्विजातयः ।
द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः । ११०
स भवान् कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः । कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
प्रज्ञया सदृशश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च । विदितश्चापि ते सर्व्वं यथावृत्तः स कौरवः ।
पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः । धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्त्रमेवानुवर्त्तते । शकुनिर्बुद्धिपूर्व्वं हि कुन्तीपुत्त्रं समाह्वयत् ।
अनक्षज्ञं मताक्षः सन् क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिं । ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्म्मराजं युधिष्ठिरं । ११५
न कस्याञ्चिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयं । भवांस्तु धर्म्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन्वचः ।
मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्त्तयिष्यति । विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकं ।
भीष्मद्रोणकृपादीनां भेदं सञ्जनयिष्यति । अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।
पुनरेकत्रकरणं तेषां कर्म्म भविष्यति । एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।
सेनाकर्म्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव सञ्चयं । भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने तथा त्वयि । १२०
न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म्म न संशयः । एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।
सङ्गत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्य्याद्धर्म्यं वचस्तव । स भवान् धर्म्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ।
कृपालुषु परिक्लेशान्पाण्डवीयान् प्रकीर्त्तयन् । वृद्धेषु कुलधर्म्मञ्च ब्रुवन् पूर्व्वैरनुष्ठितं ।
विभेत्स्यति मनांस्येषामिति मे नात्र संशयः । न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
दूतकर्म्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः । स भवान्पुष्ययोगेन मुहूर्त्तेन जयेन च । १२५
कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथाऽनुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना । पुरोधा वृत्तसम्पन्नो नगरं नागसाह्वयं ।

शिष्यैः परिवृतो विद्वान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः। पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान् प्रति जग्मिवान्।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि पुरोहितयाने पञ्चमोऽध्यायः॥ ५ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयं। दूतान् प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः।
प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः। स्वयं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। १३०
गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे। सह वृष्ण्यन्धकैः सर्व्वैर्भोजैश्च शतशस्तदा।
सर्व्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितं। धृतराष्ट्रात्मजो राजा गूढैः प्रणिहितैश्चरैः।
स श्रुत्वा माधवं यान्तं सदश्वैरनिलोपमैः। बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीं।
तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः। आनर्त्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनञ्जयः।
तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ। सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चाभिजग्मतुः। १३५
ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः। उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने।
ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः। पश्चार्द्धे च स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः।
प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनं। स तयोः स्वागतं कृत्वा यथावत्प्रतिपूज्य तौ।
तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः। ततो दुर्य्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव।
विग्रहेऽस्मिन् भवान् साह्यं मम दातुमिहार्हति। समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च। १४०
तथा सम्बन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव। अहं चाभिगतः पूर्व्वं त्वामद्य मधुसूदन।
पूर्व्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्व्वसारिणः। त्वञ्च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्द्दन।
सततं सम्मतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय।
॥ कृष्ण उवाच ॥ भवानभिगतः पूर्व्वमत्र मे नास्ति संशयः। दृष्टस्तु प्रथमं राजन् मया पार्थो धनञ्जयः।
तव पूर्व्वाभिगमनात्पूर्व्वं चाप्यस्य दर्शनात्। साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन। १४५
प्रवारणन्तु बालानां पूर्व्वं कार्य्यमिति श्रुतिः। तस्मात्प्रवारणं पूर्व्वमर्हः पार्थो धनञ्जयः।
मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्व्वुदं महत्। नारायणा इति ख्याताः सर्व्वे सङ्ग्रामयोधिनः।
ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः। अयुध्यमानः सङ्ग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः।
आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतं। तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्य्यस्त्वं हि धर्म्मतः।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। अयुध्यमानं सङ्ग्रामे वरयामास केशवं। १५०
नारायणममित्रघ्नं कामाज्जातमजं नृषु। सर्व्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि।
दुर्य्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्व्वमावरयत्तदा। सहस्राणां सहस्रन्तु योधानां प्राप्य भारत।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा सम्प्राप परमां मुदं। दुर्य्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्व्वमादाय पार्थिवः।
ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलं। सर्व्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत्। १५५
प्रत्युवाच ततः शौरिर्द्धार्त्तराष्ट्रमिदं वचः।
॥ बलदेव उवाच ॥ विदितं ते नरव्याघ्र सर्व्वं भवितुमर्हति। यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा।

निग्टहीतो हृषीकेशस्त्वदर्थे कुरुनन्दन। मया सम्बन्धकं तुल्यमिति राजन् पुनः पुनः।
न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत। न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणं।
नाहं सहायः पार्थस्य नापि दुर्य्योधनस्य वै। इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह। १९०
जातोऽसि भारते वंशे सर्व्वपार्थिवपूजिते। गच्छ युध्यस्व धर्म्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्तस्तु तदा परिष्वज्य हलायुधं। कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जय।
सोऽभ्ययात्कृतवर्म्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः। कृतवर्म्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा।
स तेन सर्व्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः। वृतः परिययौ हृष्टः सुहृदः सम्प्रहर्षयन्।
ततः पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दनः। गते दुर्य्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत्। ९५
अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायाहं वृतस्त्वया।
॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान्निहन्तुं नात्र संशयः। निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ।
भवांस्तु कीर्त्तिमाँल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति। यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः।
सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यमिति मे मानसं सदा। चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति।
॥ वासुदेव उवाच ॥ उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्द्धसि मया सह। सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव। १००
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा। गतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरं।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि कृष्णसारथ्यस्वीकारे षष्ठोऽध्यायः॥ ६ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः। अभ्ययात्पाण्डवान् राजन् सह पुत्त्रैर्महारथैः।
तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिव योजनं। तथा हि विपुलां सेनां बिभर्त्ति स नरर्षभः।
अक्षौहिणीपती राजन् महावीर्य्यपराक्रमः। विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्म्मुकाः।
विचित्राभरणाः सर्व्वे विचित्ररथवाहनाः। विचित्रस्रग्धराः सर्व्वे विचित्राम्बरभूषणाः। १०५
स्वदेशवेशाभरणा वीराः शतसहस्रशः। तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः।
व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीं। शनैर्व्विश्रामयन् सेनां स ययौ येन पाण्डवः।
ततो दुर्य्योधनः श्रुत्वा महात्मानं महारथं। उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च भारत।
कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्य्योधनः सभाः। रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलङ्कृताः।
शिल्पिभिर्व्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः। तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयञ्च सत्कृतं। १८०
कूपाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्द्धनाः। वाप्यश्च विविधाकारा औदकानि गृहाणि च।
स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथाऽमरः। दुर्य्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे समन्ततः।
आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्च्चसं। स तत्र विषयैर्युक्तैः कल्याणैरतिमानुषैः।
मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरन्दरं। पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान् प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः।
युधिष्ठिरस्य पुरुषाः केऽत्र चक्रुः सभा इमाः। आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः। १८५
प्रसादमेषां दास्यामि कुन्तीपुत्त्रोऽनुमन्यतां। दुर्य्योधनाय तत्सर्व्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः।

संप्रहृष्टो यदा शल्यो दित्सुरपि जीवितं। गूढो दुर्य्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलं।
तं दृष्ट्वा मद्रराजस्तु ज्ञात्वा यत्नञ्च तस्य तं। परिष्वज्याब्रवीत्प्रीत इष्टार्थो गृह्यतामिति।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयतां। सर्व्वसेनाप्रणेता वै भवान् भवितुमर्हति।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति। कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः। १९०
॥ शल्य उवाच ॥ गच्छ दुर्य्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ। अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिन्दमं।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन् क्षिप्रमेष्ये नराधिप। अवश्यं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ क्षिप्रमागम्यतां राजन् पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव। त्वय्यधीनाः स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः।
॥ शल्य उवाच ॥ क्षिप्रमेष्यामि भद्रन्ते गच्छस्व स्वपुरं नृप। परिष्वज्य तथाऽन्योऽन्यं शल्यदुर्य्योधनावुभौ।
स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात्स्वकं पुरं। शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म्म तस्य तत्। १९५
उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च। पाण्डवानथ तान् सर्व्वान् शल्यस्तत्र ददर्श ह।
समेत्य च महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा। पाद्यमर्घ्यञ्च गाञ्चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि।
ततः कुशलपूर्व्वं हि मद्रराजोऽरिसूदनः। प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरं।
तथा भीमार्ज्जुनौ कृष्णौ स्वस्रीयौ च यमावुभौ। आसने चोपविविशुः शल्यः पार्थमुवाच ह।
कुशलं राजशार्दूल कच्चित्ते कुरुनन्दन। अरण्यवासाद्दिष्ट्याऽसि विमुक्तो जयतां वर। २००
सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता त्वया। भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानया सह।
अज्ञातवासं घोरञ्च वसता दुष्करं कृतं। दुःखमेव कुतः सौख्यं भ्रष्टराज्यस्य भारत।
दुःखस्यैतस्य महतो धार्त्तराष्ट्रकृतस्य वै। अवाप्स्यसि सुखं राजन् हत्वा शत्रून् परन्तप।
विदितं ते महाराज लोकतत्त्वं नराधिप। तस्माल्लोभकृतं किञ्चित्तव तात न विद्यते।
राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत। दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर। २०५
क्षमा दमश्च सत्यञ्च अहिंसा च युधिष्ठिर। अद्भुतश्च पुनर्ल्लोकस्त्वयि राजन् प्रतिष्ठितः।
मृदुर्व्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्म्मपरायणः। धर्म्मास्ते विदिता राजन् बहवो लोकसाक्षिकाः।
स वै जगदिदं तात विदितं ते परन्तप। दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन् पारितं भरतर्षभ।
दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्म्मात्मानं सहानुगं। निस्तीर्णं दुष्करं राजन् त्वां धर्म्मनिचयं प्रभो।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्य्योधनसमागमं। तच्च शुश्रूषितं सर्व्वं वरदानञ्च भारत। २१०
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सुकृतं ते कृतं राजन् प्रहृष्टेनान्तरात्मना। दुर्य्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतं।
एकं त्विच्छामि भद्रन्ते क्रियमाणं महीपते। राजन्नकर्त्तव्यमपि कर्त्तुमर्हसि सत्तम।
मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते। भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि।
कर्णार्ज्जुनाभ्यां सम्प्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम। कर्णस्य भवता कार्य्यं सारथ्यं नात्र संशयः।
तत्र पाल्योऽर्ज्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि। तेजोवधश्च ते कार्य्यः सौतेरस्मज्जयावहः। २१५
अकर्त्तव्यमपि ह्येतत् कर्त्तुमर्हसि मातुल।

स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः । उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।
अग्नौ हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह । इन्द्रशत्रो विवर्द्धस्व प्रभावात्तपसो मम ।
सोऽवर्द्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्य्यवैश्वानरोपमः । किङ्करोमीति चोवाच कालसूर्य्य इवोदितः ।
शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः । ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोर्महत् ।
संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम । ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुं । २८०
अपावृत्याक्षिपद्वक्त्रे शक्रं कोपसमन्वितः । ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु सम्भ्रान्तास्त्रिदिवेश्वराः ।
असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीं । विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलनाशनः । ततः प्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणसंश्रिता ।
जहृषुश्च सुराः सर्व्वे शक्रं दृष्ट्वा विनिःसृतं । ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ । यदा व्यवर्द्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः । २८५
त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धस्तदा शक्रो न्यवर्त्तत । निवृत्ते च तदा देवा विषादमगमन्परं ।
समेत्य सह शक्रेण त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः । अमन्त्रयन्त ते सर्व्वे मुनिभिः सह भारत ।
किं कार्य्यमिति वै राजन् विचिन्त्य भयमोहिताः । जग्मुः सर्व्वे महात्मानं मनोभिर्व्विष्णुमव्ययं ।
उपविष्टा मन्दराग्रे सर्व्वे वृत्रवधेप्सवः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सैनोद्योगपर्व्वणि इन्द्रविजये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इन्द्र उवाच ॥ सर्व्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययं । नह्यस्य सदृशं किञ्चित् प्रतीघाताय यद्भवेत् । २९०
समर्थो ह्यभवं पूर्व्वमसमर्थोऽस्मि साम्प्रतं । कथं नु कुर्य्यां भद्रं वो दुर्द्धर्षः स हि मे मतः ।
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः । ग्रसेत्त्रिभुवनं सर्व्वं सदेवासुरमानुषं ।
तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं त्रिदिवौकसः । विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ।
॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा । शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्व्विष्णुं महाबलं । २९५
ऊचुश्च सर्व्वदेवेशं विष्णुं वृत्रभयार्द्दिताः । त्वया लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिर्व्विक्रमणैः पुरा ।
अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे । बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ।
त्वं प्रभुः सर्व्वदेवानां त्वया सर्व्वमिदं ततं । त्वं हि देवो महादेवः सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम । जगद्व्याप्तमिदं सर्व्वं वृत्रेणासुरसूदन ।
॥ विष्णुरुवाच ॥ अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमं । तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथाऽसौ न भविष्यति । ३००
गच्छध्वं सर्षिगन्धर्व्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् । साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ।
भविष्यति जयो देवाः शक्रस्य मम तेजसा । अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रे ह्यस्यायुधोत्तमे ।
गच्छध्वमृषिभिः सार्द्धं गन्धर्व्वैश्च सुरोत्तमाः । वृत्रस्य सह शक्रेण सन्धिं कुरुत माचिरं ।
॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्ते तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा । ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरं ।

समीपमेत्य च यदा सर्व्व एव महौजसः। तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश। २०५
ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन् सूर्य्याचन्द्रमसौ यथा। ददृशुस्ते ततो वृत्रं शक्रेण सह देवताः।
ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः। व्याप्तं जगदिदं सर्व्वं तेजसा तव दुर्ज्जय।
न च शक्नोषि निर्ज्जेतुं वासवं बलिनाम्बर। युध्यतोश्चापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह।
पीड्यन्ते च प्रजाः सर्व्वाः सदेवासुरमानुषाः। सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा।
अवाप्स्यसि सुखं त्वञ्च शक्रलोकांश्च शाश्वतान्। ऋषिवाक्यं निशम्याथ वृत्रः स तु महाबलः। २१०
उवाच तानृषीन् सर्व्वान् प्रणम्य शिरसाऽसुरः। सर्व्वे यूयं महाभागा गन्धर्व्वाश्चैव सर्व्वशः।
यद्ब्रूथ तच्छ्रुतं सर्व्वं ममापि शृणुतानघाः। सन्धिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः।
तेजसोर्हि द्वयोर्द्देवाः सख्यं वै भविता कथं।

॥ ऋषय ऊचुः ॥ सकृत्सतां सङ्गतं लिप्सितव्यं ततः परम्भविता भव्यमेव। नातिक्रामेत्सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सतां सङ्गतं लिप्सितव्यं।

दृढं सतां सङ्गतं चापि नित्यं ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः। महार्थवत् सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सन्तं न जिघांसेत धीरः। २१५
इन्द्रः सतां सम्मतश्च निवासश्च महात्मनां। सत्यवादी ह्यनिन्द्यश्च धर्म्मवित् सूक्ष्मनिश्चयः।
तेन ते सह शक्रेण सन्धिर्भवतु नित्यदा। एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा।
॥ शल्य उवाच ॥ महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः। अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः।
ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्व्वं क्रियते यदि। ततः सर्व्वं करिष्यामि यदूचुर्मां द्विजर्षभाः।
न शुष्केण नचार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा। न शस्त्रेण न चास्त्रेण न दिवा न तथा निशि। २२०
वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः। एवं मे रोचते सन्धिः शक्रेण सह नित्यदा।
बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ। एवं वृत्ते तु सन्धाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत्।
युक्तः सदाऽभवच्चापि शक्रो हर्षसमन्वितः। वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन्।
छिद्रान्वेषी समुद्विग्नः सदा वसति देवराट्। स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरं।
सन्ध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्त्ते चातिदारुणे। ततः सञ्चिन्त्य भगवान् वरदानं महात्मनः। २२५
सन्ध्येयं वर्त्तते रौद्रा न रात्रिर्द्दिवसं न च। वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्व्वहरो रिपुः।
वृत्रं यदि न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरं। महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति।
एवं सञ्चिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन्। अथ फेनं तदाऽपश्यत् समुद्रे पर्व्वतोपमं।
नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा। एनं क्षेप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति।
सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान्। प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत्। २३०
निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन्। प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तथा।
ततो देवाः सगन्धर्व्वा यक्षरक्षोमहोरगाः। ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः।
नमस्कृतः सर्व्वभूतैः सर्व्वभूतान्यसान्त्वयत्। हत्वा शत्रुं प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः।

विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्म्मवित्। ततो हते महावीर्य्ये वृत्रे देवभयङ्करे।
अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्म्मनाः। त्रैशीर्षयाऽभिभूतश्च स पूर्व्वं ब्रह्महत्यया।
सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः। न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः।
प्रतिच्छन्नोऽवसच्चाप्सु चेष्टमान इवोरगः। ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्द्दिते।
भूमिः प्रध्वस्तसङ्काशा निर्वृक्षा शुष्ककानना। विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च।
संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत्। देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्व्वे महर्षयः।
अराजकं जगत्सर्व्वमभिभूतमुपद्रवैः। ततो भीताभवन् देवाः को नो राजा भवेदिति।
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः। न स्म कश्चन देवानां राज्ये वै कुरुते मतिं।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि वृत्रवधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
॥ शल्य उवाच ॥ ऋषयोऽथाब्रुवन् सर्व्वे देवाश्च त्रिदिवेश्वराः। अयं वै नहुषः श्रीमान् देवराज्येऽभिषिच्यतां।
तेजस्वी च यशस्वी च धार्म्मिकश्चैव नित्यदा। ते गत्वा त्वब्रुवन् सर्व्वे राजा नो भव पार्थिव।
स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा। पितृभिः सहितान् राजन् परीप्सन् हितमात्मनः।
दुर्ब्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने। बलवान् जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा।
तमब्रुवन् पुनः सर्व्वे देवा ऋषिपुरोगमाः। अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिपिष्टपे।
परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः। अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिपिष्टपे।
देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा। पितृगन्धर्व्वभूतानां चक्षुर्व्विषयवर्त्तिनां।
तेज आदास्यसे पश्यन् बलवांश्च भविष्यसि। धर्म्मं पुरस्कृत्य सदा सर्व्वलोकाधिपो भव।
ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपयस्व त्रिपिष्टपे। अभ्यषिच्यत राजेन्द्र ततो राजा त्रिपिष्टपे।
धर्म्मं पुरस्कृत्य तदा सर्व्वलोकाधिपोऽभवत्। सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिपिष्टपे।
धर्म्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत। देवोद्यानेषु सर्व्वेषु नन्दनोपवनेषु च।
कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्व्वते। सह्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च।
अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः। नहुषो देवराजोऽथ क्रीडन् बहुविधं तदा।
शृण्वन् दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः। वादित्राणि च सर्व्वाणि गीतञ्च मधुरस्वनं।
विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्व्वाप्सरसां गणाः। ऋतवः षट् च देवेन्द्रं मूर्त्तिमन्त उपस्थिताः।
मारुतः सुरभिर्व्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः। एवञ्च क्रीडतस्तस्य नहुषस्य दुरात्मनः।
सम्प्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया। स तां सन्दृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्व्वान् सभासदः।
इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति। अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानाञ्च तथेश्वरः।
आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनं। तच्छ्रुत्वा दुर्म्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह।
रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामस्मि शरणं गता। सर्व्वलक्षणसम्पन्नां ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे।
देवराजस्य दयितामत्यन्तसुखभागिनीं। अवैधव्येन युक्तां चाप्येकपत्नीं पतिव्रतां।

उक्तवानसि मां पूर्व्वमृतां तां कुरु वै गिरं। नोक्तपूर्व्वञ्च भगवन् वृथा ते किञ्चिदीश्वर।
तस्मादेतत् भवेत् सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम। बृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहितां।
यदुक्ताऽसि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवं। द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतं।
न भेतव्यञ्च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। समानयिष्ये शक्रेण न चिराद्भवतीमहं।
अथ शुश्राव नहुषः शक्राणीं शरणं गतां। बृहस्पतेरङ्गिरसश्चुक्रोध स नृपस्तदा।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि इन्द्राणीभये दशमोऽध्यायः॥ १० ॥
॥ शल्य उवाच॥ क्रुद्धं तु नहुषं दृष्ट्वा देवा ऋषिपुरोगमाः। अब्रुवन् देवराजानं नहुषं घोरदर्शनं।
देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो। त्रस्तं सासुरगन्धर्व्वं सकिन्नरमहोरगं।
जहि क्रोधमिमं साधो न कुप्यन्ति भवद्विधाः। परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर।
निवर्त्तय मनः पापात्परदाराभिमर्षणात्। देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्म्मेण पालय।
एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः। अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः।
अहल्या धर्षिता पूर्व्वमृषिपत्नी यशस्विनी। जीवतो भर्त्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः।
बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा। वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स वः किं न निवारितः।
उपतिष्ठतु देवी मामेतदस्या हितं परं। युष्माकञ्च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति।
॥ देवा ऊचुः॥ इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते। जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर।
॥ शल्य उवाच॥ इत्युक्त्वा तं तदा देवा ऋषिभिः सह भारत। जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः।
जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि। दत्ताभयाञ्च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम।
ते त्वां देवाः सगन्धर्व्वा ऋषयश्च महाद्युते। प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयतां।
इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः। वृणोत्विमं वरारोहा भर्त्तृत्वे वरवर्णिनी।
एवमुक्ते तु सा देवी वाष्पमुत्सृज्य सस्वनं। उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः।
नाहमिच्छामि नहुषं पतिं देवर्षिसत्तम। शरणागताऽस्मि ते ब्रह्मंस्त्रायस्व महतो भयात्।
॥ बृहस्पतिरुवाच॥ शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणीं मम निश्चयः। धर्मज्ञां सत्यशीलाञ्च न त्यजेयमनिन्दिते।
नाकार्य्यं कर्त्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन् विशेषतः। श्रुतधर्म्मा सत्यशीलो जानन्धर्म्मानुशासनं।
नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः। अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदं।
न तस्य बीजं रोहति बीजकाले न तस्य वर्षं वर्षति वर्षकाले। भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न स त्रातारं लभते त्राण
मिच्छन्।
मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः। भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः।
प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्व्वते। भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रं।
एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमां। इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियां।
अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत्। क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीं।

॥ शल्य उवाच ॥ अथ देवाः सगन्धर्व्वा गुरुमाङ्गिरसं वचः । कथं सुनीतं नु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ।
॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ नहुषं याचतां देवी किञ्चित्कालान्तरं शुभा । इन्द्राणी हितमेतद्धि तथाऽस्माकं भविष्यति ।
बहुविघ्नः सुराः कालः कालं कालो नयिष्यति । गर्व्वितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ।
॥ शल्य उवाच ॥ ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तदाऽब्रुवन् । ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्व्वदिवौकसां ।
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यतां । ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाश्चाग्निपुरोगमाः । ३९५
ऊचुर्व्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ।
॥ देवा ऊचुः ॥ त्वया जगदिदं सर्व्वं धृतं स्थावरजङ्गमं । एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ।
क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पापकृत् । नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्वर्य्यमवाप्स्यति ।
एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्य्यसिद्धये । अभ्यगच्छत सव्रीडा नहुषं घोरदर्शनं ।
दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्वितां । समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः । ४००
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि इन्द्राणीकालयाचने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
॥ शल्य उवाच ॥ अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा । त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ।
भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि । एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा । प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृताञ्जलिः ।
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनं । कालमिच्छाम्यहं लब्धुं त्वत्तः कञ्चित् सुरेश्वर ।
न हि विज्ञायते शक्रः किं वा प्राप्तः क्व वा गतः । तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो । ४०५
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ।
॥ नहुष उवाच ॥ एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामिह भाषसे । ज्ञात्वा चागमनं कार्य्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ।
नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा । बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम यशस्विनी ।
तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाश्चाग्निपुरोगमाः । चिन्तयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ।
देवदेवेन सङ्गम्य विष्णुना प्रभविष्णुना । ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः । ४१०
ब्रह्मवध्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः । गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्व्वजो जगतः प्रभुः ।
रक्षार्थं सर्व्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् । त्वद्वीर्य्यान्निहते वृत्ते वासवो ब्रह्महत्यया ।
वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्द्दिश । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।
मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणं । पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।
पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः । दुष्कर्म्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्म्मतिः । ४१५
कञ्चित्कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः । श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां वाणींताममृतोपमां ।
ततः सर्व्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः । यत्र शक्रो भयोद्विग्नस्तं देशमुपचक्रमुः ।
तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः । ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ।
विभज्य ब्रह्महत्यान्तु वृक्षेषु च नदीषु च । पर्व्वतेषु पृथिव्याञ्च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ।

स विभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः। विज्वरो धूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान्। ४२०
अकम्प्यं नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा बलनिसूदनः। तेजोघ्नं सर्व्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहं।
ततः शचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत। अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह।
प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता। हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता।
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि। एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि।
पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे। देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः। ४२५
प्रयताच्च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा। पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत्।
यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे। इत्याहोपश्रुतिं देवीं सत्यं सत्येन दृश्यतां।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि उपश्रुतियाचने द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥
॥ शल्य उवाच॥ अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः। तां वयोरूपसम्पन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थितां।
इन्द्राणी सम्प्रहृष्टात्मा सम्पूज्यैनामथाब्रवीत्। इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने।
॥ उपश्रुतिरुवाच॥ उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता। दर्शनं चैव सम्प्राप्ता तव सत्येन भाविनि। ४३०
पतिव्रता च युक्ता च यमेन नियमेन च। दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिसूदनं।
क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमं। ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात्।
देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्व्वतांश्च बहूंस्ततः। हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत्।
समुद्रञ्च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतं। आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतं।
तत्रापश्यत्सरो दिव्यं शुभं शकुनिभिर्वृतं। शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभं। ४३५
तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत। षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः।
सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा। गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता।
पद्मस्य भित्त्वा नालञ्च विवेश सहिता तया। बिसतन्तुप्रविष्टञ्च तत्रापश्यच्छतक्रतुं।
तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुं। सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा।
इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्व्वकर्मभिः। स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरन्दरः। ४४०
किमर्थमसि सम्प्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहं। ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितं।
इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्य्यसमन्वितः। दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो।
उपतिष्ठेति स क्रूरः कालञ्च कृतवान्मम। यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे।
एतेन चाहं सम्प्राप्ता नूनं शक्र तवान्तिकं। जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयं।
प्रकाशयात्मनात्मानं दैत्यदानवसूदनं। तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च। ४४५
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि इन्द्राणीस्तवे त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥
॥ शल्य उवाच॥ एवमुक्तः स भगवान् शच्या तां पुनरब्रवीत्। विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः।

विवर्ज्जितश्च ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भामिनि । नीतिमत्र विधास्यामि देवि त्वं कर्त्तुमर्हसि ।
गुह्यं चैतत्त्वया कार्य्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् । गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि च सुमध्यमे ।
ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते । एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ।
इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा । एवमस्त्वित्यथोक्ता तु जगाम नहुषं प्रति । ४५०
नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा स्मितो वाक्यमब्रवीत् । स्वागतं ते वरारोहे किङ्करोमि शुचिस्मिते ।
भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि । तव कल्याणि यत्कार्य्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ।
न च व्रीडा त्वया कार्य्या सुश्रोणि मयि विश्वसेः । सत्येन वै शपे देवि करिष्ये वचनं तव ।
॥ इन्द्राण्युवाच ॥ यो मे कृतस्त्वया कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते । ततस्त्वमेव भर्त्ता मे भविष्यसि सुराधिप ।
कार्य्यञ्च हृदि मे यत्तद्देवराजावधारय । वक्ष्यामि यदि मे राजन् प्रियमेतत्करिष्यसि । ४५५
वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव । इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
इच्छाम्यहमथापूर्व्वं वाहनं ते सुराधिप । यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसां ।
वहन्तु त्वां महाभागा ऋषयः सङ्गता विभो । सर्व्वे शिविकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ।
नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि । सर्व्वेषां तेज आदत्से स्वेन वीर्य्येण दर्शनात् ।
न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिच्छक्नोति वीर्य्यवान् । ४६०
॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल । उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दितां ।
॥ नहुष उवाच ॥ अपूर्व्ववाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि । दृढं मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने ।
न ह्यल्पवीर्य्यो भवति यो वाहान् कुरुते मुनीन् । अहं तपस्वी बलवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्व्वं प्रतिष्ठितं । देवदानवगन्धर्व्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ।
न मे क्रुद्धस्य पर्य्याप्ताः सर्व्वे लोकाः शुचिस्मिते । चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहं । ४६५
तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः । सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्व्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।
पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिञ्च वरवर्णिनि ।
॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननां । विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान् ।
अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो मदबलेन च । कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ।
नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमथाब्रवीत् । समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः । ४७०
शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयां । वाढमित्येव भगवान् बृहस्पतिरुवाच तां ।
न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः । न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एव नराधमः ।
अधर्म्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च ततः शुभे । इष्टिञ्चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्म्मतेः ।
शक्रं चाधिगमिष्यामि माभैस्त्वं भद्रमस्तु ते । ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ।
बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये । हुत्वाऽग्निं सोऽब्रवीद्राजन् शक्रमन्विष्यतामिति । ४७५
तस्माच्च भगवान् देवः स्वयमेव हुताशनः । स्त्रीवेशमद्भुतं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ।

स दिशः प्रदिशश्चैव पर्व्वतांश्च वनानि च । पृथिवीञ्चान्तरिक्षञ्च विचित्याथ मनोगतिः ।
निमेषान्तरमात्रेण वृहस्पतिमुपागमत् ।
॥ अग्निरुवाच ॥ वृहस्पते न पश्यामि देवराजमिह क्वचित् । आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहं ।
न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन् किमन्यत्करवाणि ते । तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते । ४८०
॥ अग्निरुवाच ॥ नापः प्रवेष्टुं शक्ष्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति । शरणं त्वा प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ।
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं । तेषां सर्व्वत्रगन्तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि वृहस्पत्यग्निसंवादे चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ त्वमग्ने सर्व्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् । त्वमन्तः सर्व्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः । त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन ।
कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्म्मविजितां गतिं । गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीं । ४८५
त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः । यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ।
सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान् हव्यवाह प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः । त्वं सर्व्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ।
त्वामग्ने जलदानाहुर्व्विद्युतश्च मनीषिणः । वहन्ति सर्व्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतयः ।
त्वय्यापो निहिताः सर्व्वास्त्वयि सर्व्वमिदं जगत् । न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु पावक ।
स्वयोनिं भजते सर्व्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः । अहं त्वां वर्द्धयिष्यामि ब्राह्मैर्म्मन्त्रैः सनातनैः । ४९०
एवं स्तुतो हव्यवाट् स भगवान् कविरुत्तमः । वृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमं ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
॥ शल्य उवाच ॥ प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः । आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ।
अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन् भरतर्षभ । अन्वपश्यत् स देवेन्द्रं विसमध्यगतं तदा ।
आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट वृहस्पतेः । अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुं । ४९५
गत्वा देवर्षिगन्धर्व्वैः सहितोऽथ वृहस्पतिः । पुराणैः कर्म्मभिर्द्देवं तुष्टाव बलसूदनं ।
महासुरो हतः शक्र नमुचिर्द्दारुणस्त्वया । शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ।
शतक्रतो विवर्द्धस्व सर्व्वान् शत्रून्निसूदय । उत्तिष्ठ शक्र सम्पश्य देवर्षींश्च समागतान् ।
महेन्द्र दानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो । अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोऽतिवृंहितं ।
त्वया वृत्रो हतः पूर्व्वं देवराज जगत्पते । ५००
त्वं सर्व्वभूतेषु शरण्य ईड्यस्त्वया समं विद्यते नेह भूतं । त्वया धार्य्यन्ते सर्व्वभूतानि शक्र त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ।
पाहि सर्व्वान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि । एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्द्धत शनैः शनैः ।
स्वञ्चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः । अब्रवीच्च गुरुं देवो वृहस्पतिमवस्थितं ।
किं कार्य्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः । वृत्रश्च सुमहाकायो यो वै लोकानमाशयत् ।

॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा । देवराज्यमनुप्राप्तः सर्व्वान्नो बाधते भृशं । ४०५

॥ इन्द्र उवाच ॥ कथन्नु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभं । तपसा केन वा युक्तः किंवीर्य्यो वा बृहस्पते ।

॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ देवा भीताः शक्रमकामयन्त त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् । तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च गन्धर्व्वमुख्याश्च समेत्य सर्व्वे ।

गत्वाऽब्रुवन्नहुषं तत्र शक्र त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता । तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त आप्यायध्वं तपसा तेजसा मां ।

एवमुक्तैर्वर्द्धितश्चापि देवै राजाऽभवन्नहुषो घोरवीर्य्यः । त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं महर्षीन् कृत्वा वाहान् याति लोकान् दुरात्मा ।

तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं मा त्वं पश्येर्नहुषं वै कदाचित् । देवाश्च सर्व्वे नहुषं भयार्त्ता न पश्यन्ते गूढरूपाश्चरन्तः । ४१०

॥ शल्य उवाच ॥ एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे बृहस्पतौ लोकपालः कुवेरः । वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥

ते वै समागम्य महेन्द्रमूचुर्दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः । दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतञ्च पश्यामो वै निहतारिञ्च शक्र ।

स तान् यथावच्च हि लोकपालान् समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्रः । उवाच चैतान् प्रतिभाष्य शक्रः सञ्चोदयिष्यन्नहुषस्यान्तरेण ।

राजा देवानां नहुषो घोररूपस्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः । ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव ।

त्वं चेद्राजानं नहुषं पराजयेस्ततो वयं भागमर्हाम शक्र । इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपाम्पतिर्यमः कुवेरश्च मयाऽभिषेकं । ४१५

सम्प्राप्नुवन्त्वद्य सहैव दैवतैरिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिं । ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं प्रयच्छ मह्यं भवतः साह्यं करिष्ये ।

तं प्राह शक्रो भविताऽग्ने तवापि चैन्द्राग्न्यो वै भाग एको महाक्रतौ ।

॥ शल्य उवाच ॥ एवं सञ्चिन्त्य भगवान् महेन्द्रः पाकशासनः । कुवेरं सर्व्वयक्षाणां धनानाञ्च प्रभुं तथा ।

वैवस्वतं पितॄणाञ्च वरुणञ्चाप्यपां तथा । आधिपत्यं ददौ शक्रः सञ्चिन्त्य वरदस्तथा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि इन्द्रवरुणादिसंवादे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ शल्य उवाच ॥ अथ सञ्चिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः । नहुषस्य बधोपायं लोकपालैः सहैव तैः । ४२०

तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत । सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्द्धते भवान् ।

विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरबधेन च । दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरन्दर ।

दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव । पाद्यमाचमनीयञ्च गामर्घ्यञ्च प्रतीच्छ मे ।

॥ शल्य उवाच ॥ पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमं । पर्य्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभं । ४२५

एतदिच्छामि भगवन् कथ्यमानं द्विजोत्तम । परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् । स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ।

श्रमार्त्तास्च वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणं । देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।

पप्रच्छुर्नहुषं देव संशयं जयतां वर । य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवां ।

एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव। नहुषो नेति ताना्ह तमसा मूढचेतनः। ५१०
॥ ऋषय ऊचुः ॥ अधर्म्मे संप्रवृत्तस्त्वन्धर्म्मं न प्रतिपद्यसे। प्रमाणमेतदस्माकं पूर्व्वं प्रोक्तं महर्षिभिः।
॥ अगस्त्य उवाच ॥ ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव। अथ मामस्पृशन्मूर्द्ध्नि पादेनाधर्म्मयोजितः।
तेनाभूद्धततेजाश्च निःश्रीकश्च महीपतिः। ततस्तं सहसाविग्नमवोचं भयपीडितं।
यस्मात्पूर्व्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितं। अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्द्ध्न्यस्पृशः पदा।
यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान् दुरासदान्। वाहान् कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः। ५१५
ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलं। दशवर्षसहस्राणि सर्पकूपधरो महान्।
विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि। एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिन्दम।
दिष्ट्या वर्द्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः। त्रिपिष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्शचीपते।
जितेन्द्रियो जितामित्रस्तूयमानो महर्षिभिः।
॥ शल्य उवाच ॥ ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः। पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा। ५२०
गन्धर्व्वा देवकन्याश्च सर्व्वे चाप्सरसां गणाः। सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशांपते।
उपागम्याब्रुवन् सर्व्वे दिष्ट्या वर्द्धसि शत्रुहन्। हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्याऽगस्त्येन धीमता।
दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि इन्द्रागस्त्यसंवादे नहुषभ्रंशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
॥ शल्य उवाच ॥ ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्व्वाप्सरसां गणैः। ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतं।
पावकः सुमहातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः। यमश्च वरुणश्चैव कुवेरश्च धनेश्वरः। ५२५
सर्व्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिसूदनः। गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः।
स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः। मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट्।
ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यत। अथर्व्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत्।
ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत। वरञ्च प्रददौ तस्मै अथर्व्वाङ्गिरसे तदा।
अथर्व्वाङ्गिरसो नाम वेदेऽस्मिन् वै भविष्यति। उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागञ्च लप्स्यसे। ५३०
एवं सम्पूज्य भगवानथर्व्वाङ्गिरसं तदा। व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः।
सम्पूज्य सर्व्वांस्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान्। इन्द्रः प्रमुदितो राजा धर्म्मेणापालयत् प्रजाः।
एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्य्यया। अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया।
नात्र मन्युस्त्वया कार्य्यो यत् क्लिष्टोऽसि महावने। द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः।
एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत। वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन। ५३५
दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पापचेतनः। अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः।
एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन। क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्य्योधनादयः।
ततः सागरपर्य्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमां। भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहानया।

उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसम्मितं । राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ।
तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजये जयतां वर । संस्तूयमाना वर्द्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर । ५९०
क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनां । दुर्य्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ।
आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् । धूतपाप्मा जितस्वर्गः परत्रेह च मोदते ।
न चारिजं भयं तस्य नापुत्त्रो वा भवेन्नरः । नापदं प्राप्नुयात्काञ्चिद्दीर्घमायुश्च विन्दति ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित् पराजयं ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ । पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्म्मभृतां वरः । ५९५
श्रुत्वा तु शल्यवचनं कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः । प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्रराजमिदं वचः ।
भवान् कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः । तत्र तेजोबधः कार्य्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवः ।
॥ शल्य उवाच ॥ एवमेतत्करिष्यामि यथा मां सम्प्रभाषसे । यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्त्वामन्त्र्य कौन्तेयाञ्छल्यो मद्राधिपस्तदा । जगाम सबलः श्रीमान् दुर्य्योधनमरिन्दम ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सैन्योद्योगपर्व्वणि शल्यगमने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः । महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरं । ६००
तस्य योधा महावीर्य्या नानादेशसमागताः । नानाप्रहरणा वीराः शोभयाञ्चक्रिरे बलं ।
परश्वधैर्भिन्दिपालैः शूलतोमरमुद्गरैः । परिघैर्यष्टिभिः पाशैः करवालैश्च निर्म्मलैः ।
खड्गकार्मुकनिर्य्यूहैः शरैश्च विविधैरपि । तैलधौतैः प्रकाशद्भिः तदशोभत वै बलं ।
तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च । बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ।
अक्षौहिणी तु सा सेना तदा यौधिष्ठिरं बलं । प्रविश्यान्तर्दधे राजन् सागरं कुनदी यथा । ६०५
तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली । धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजसः ।
मागधश्च जयत्सेनो जारासन्धिर्महाबलः । अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्म्मराजमुपागमत् ।
तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः । वृतो बहुविधैर्य्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ।
तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन् बलसमागमे । प्रेक्षणीयतरं राजन् सुवेशं बलवत्तदा ।
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः । शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्त्रैश्चास्य महारथैः । ६१०
तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः । पार्व्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ।
इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनां । अक्षौहिण्यस्तु सप्तैता विविधध्वजसङ्कुलाः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान् समहर्षयन् । तथैव धार्त्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्द्धयन् ।
भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ । तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतं ।
बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा । तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन । ६१५
दुर्य्योधनमुपायातामक्षौहिण्या पृथक् पृथक् । कृतवर्म्मा च हार्दिक्यो भोजान्धकुकुरैः सह ।
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्य्योधनमुपागमत् । तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलं ।

अशोभत यथा मत्तैर्व्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः। जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान्। तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा।
विधूयमानो वातेन बहुरूप इवाम्बुदः। सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा। ५९०
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशाम्पते। तस्य सेनासमावायः शलभानामिवाबभौ।
स च सम्प्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा। तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह।
महीपालो महावीर्य्यैर्दक्षिणापथवासिभिः। आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ।
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनं। केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्य्याः पञ्च पार्थिवाः।
संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन्। ततस्ततस्तु सर्व्वेषां भूमिपानां महात्मनां। ५९५
तिस्रोऽन्याः समवर्त्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ। एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्य्योधनस्य ताः।
युयुत्समानाः कौन्तेयान् नानाध्वजसमाकुलाः। न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा।
राज्ञां सबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत। ततः पञ्चनदञ्चैव कृत्स्नञ्च कुरुजाङ्गलं।
तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला। अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलञ्च भारत।
वारणं वाटधानञ्च यामुनश्चैव पर्व्वतः। एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान्। ६००
बभूव कौरवेयाणां बलेनातीव संवृतः। तत्तु सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः।
यः स पञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि पुरोहितसैन्यदर्शने अष्टादशोऽध्यायः समाप्तञ्च सेनोद्योगपर्व्व॥ १८॥

॥ अथ सञ्जययानपर्व्व ५॥

॥ वैशम्पायन उवाच॥ स च कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः। सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च।
सर्व्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयं। सर्व्वसेनाप्रणेतॄणां मध्ये वाक्यमुवाच ह।
सर्व्वैर्भवद्भिर्व्विदितो राजधर्म्मः सनातनः। वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति। ६०५
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ। तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः।
धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्तास्तैः पैतृकं पदं। पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु।
एवं गते पाण्डवेयैर्व्विदितं वः पुरा यथा। न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्त्तराष्ट्रेण संवृतं।
प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः। शेषवन्तो न शकिता नेतुं वै यमसादनं।
पुनश्च वर्द्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः। छद्मनाऽपहृतं क्षुद्रैर्धार्त्तराष्ट्रैः ससौबलैः। ६१०
तदप्यनुमतं कर्म्म यथा युक्तमनेन वै। वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश।
सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्य्यैस्तथा भृशं। अरण्ये विविधाः क्लेशाः सम्प्राप्तास्तैः सुदारुणाः।
तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव। प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः।
ते सर्व्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्व्वं पूर्व्वकिल्बिषं। सामैव कुरुभिः सार्द्धमिच्छन्ति कुरुपुङ्गवाः।

तेषाञ्च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्य्योधनस्य च । अनुनेतुमिहार्हन्ति धार्त्तराष्ट्रं सुहृज्जनाः । ६१५
न हि ते विग्रहं वीराः कुर्व्वन्ति कुरुभिः सह । अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकं ।
यश्चापि धार्त्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति । स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ।
अक्षौहिण्यश्च सप्तैव धर्मपुत्त्रस्य सङ्गताः । युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनं ।
अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः । सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ।
एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः । एकतश्च महाबाहुर्बहुरूपो धनञ्जयः । ६२०
यथा किरीटी सर्व्वाभ्यः सेनाभ्योऽप्यतिरिच्यते । एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ।
बहुलत्वञ्च सेनानां विक्रमञ्च किरीटिनः । बुद्धिमत्त्वञ्च कृष्णस्य बुद्ध्वा युध्येत को नरः ।
ते भवन्तो यथाधर्म्मं यथा समयमेव च । प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयं ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि पुरोहितवाक्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः । सम्पूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ।
दिष्ट्या कुशलिनः सर्व्वे सह दामोदरेण ते । दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्म्मे च ते रताः । ६२५
दिष्ट्या च सन्धिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः । दिष्ट्या न युद्धमनसः पाण्डवाः सह बान्धवैः ।
भवता सत्यमुक्तन्तु एवमेतन्न संशयः । अतितीक्ष्णन्तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ।
असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः । प्राप्ताश्च धर्मतः सर्व्वं पितुर्धनमसंशयं ।
किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महारथः । को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनञ्जयं ।
अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भृतः । त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः । ६३०
भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युना । दुर्य्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ।
न तन्नाविदितं ब्रह्मन् लोके भूतेन केनचित् । पुनरुक्तेन किन्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
दुर्य्योधनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्ज्जितवान्पुरा । समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्त्रो युधिष्ठिरः ।
न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छन्ति पैतृकं । बलमाश्रित्य मत्स्यानां पञ्चालानाञ्च मूर्खवत् ।
दुर्य्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात्पादमन्ततः । धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च । ६३५
यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः । यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ।
ततो दुर्य्योधनस्याङ्के वर्त्तन्तामकुतोभयाः । अधार्म्मिकीं तु मा बुद्धिं मौर्ख्यात् कुर्व्वन्तु केवलां ।
अथ ते धर्म्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः । आसाद्येमान् कुरुश्रेष्ठान् स्मरिष्यन्ति वचो मम ।
॥ भीष्म उवाच ॥ किन्नु राधेय वाचा ते कर्म्म तत्स्मर्त्तुमर्हसि । एक एव यदा पार्थः षड्रथान्जितवान् युधि ।
न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांशुकान् । ६४०
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च । अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ।
अस्मद्धितं वाक्यमिदं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् । पाण्डवानां हितं चैव सर्व्वस्य जगतस्तथा ।
चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि सञ्जयं । स भवान् प्रतियातद्य पाण्डवानेव माचिरं ।

स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् । सभामध्ये समाहूय सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि सञ्जयप्रयाणे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्राप्तानाहुः सञ्जय पाण्डुपुत्रानुपप्लव्ये तान् विजानीहि गत्वा । अजातशत्रुञ्च सभाजयेथा दिष्ट्यानघ
स्थानमुपस्थितस्त्वं । ५४५
सर्व्वान्वदेः सञ्जय स्वस्तिमन्तः कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुष्य । तेषां शान्तिर्व्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं मिथ्योपेतानामुपकारिणां
सतां ।
नाहं क्वचित्सञ्जय पाण्डवानां मिथ्यावृत्तिं काञ्चन जात्वपश्यं । सर्व्वां श्रियं ह्यात्मवीर्य्येण लब्धां पर्य्याकार्षुः पाण्डवा
मह्यमेव ।
दोषं ह्येषां नाध्यगच्छं परीक्षन्नित्यं कञ्चिद्येन गर्हेम पार्थान् । धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्व्वन्ति नित्यं सुखप्रिये नानुरुध्यन्ति
कामान् ।
घर्म्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादं । धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय धर्म्मार्थयोगात् प्रयतन्ति पार्थाः ।
त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले न संवासाज्जीर्य्यति तेषु मैत्री । यथार्हमानार्थकरा हि पार्थास्तेषां द्वेष्टा नास्त्या
जमीढस्य पक्षे । ५५०
अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धेर्दुर्य्योधनात् क्षुद्रतराच्च कर्णात् । तेषां हीमौ हीनसुखप्रियाणां महात्मनां वर्द्धयतो हि तेजः ।
उत्थानवीर्य्यः सुखमेधमानो दुर्य्योधनः सुकृतं मन्यते तत् । तेषां भागं यच्च मन्येत बालः शक्यं हर्त्तुं जीवतां पाण्डवानां ।
यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः । माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि यान्ति पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानं ।
स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः । तथा जिष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो लोकत्रयस्याधिपतिर्म्महात्मा ।
तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ताद्यः सर्व्वलोकेषु वरेण्य एकः । पर्जन्यघोषान् प्रवपञ्छरौघान् पतङ्गसङ्घानिव शीघ्रवेगान् । ५५५
दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान् कुरून् गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय । धनं चैषामाहरत्सव्यसाची सेनानुगान् द्राविडांश्चैव चक्रे ।
यश्चैव देवान् खाण्डवे सव्यसाची गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् । उपाहरत् फाल्गुनो जातवेदसे यशोमानं वर्द्ध-
यन्पाण्डवानां ।
गदाभृतां नास्ति समोऽत्र भीमाद्धस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य । रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं बाह्वोर्बलेनायुतनागवीर्य्यं ।
सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी दहेत क्रुद्धस्तरसा धार्त्तराष्ट्रान् । सदाऽत्यमर्षी बलवान्न शक्यो युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ।
सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ सुशिक्षितौ भ्रातरौ फाल्गुनेन । श्येनौ यथा पक्षिपूगान् रुजन्तौ माद्रीपुत्रौ शेषयेतां न
शत्रून् । ५६०
एतद्बलं पूर्णमस्माकमेवं यत्सत्यं तान् प्राप्य नास्तीति मन्ये । तेषां मध्ये वर्त्तमानस्तरस्वी धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः सन्त्यक्तात्मा पाण्डवार्थे श्रुतो मे । अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।
सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थो मात्स्येयानामधिपो वै विराटः । स वै सपुत्रः पाण्डवार्थे च शश्वद्युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ।
अवरुद्धा बलिनः केकयेभ्यो महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति । केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा युद्धार्थिनश्चानु वसन्ति पार्थान् ।

सर्व्वे च वीराः पृथिवीपतीनां समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः । शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि प्रीत्या युक्तान् संश्रितान् धर्म्मराजं । ६६५
गिर्य्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च योधाः पृथिव्यां कुलजाश्च शुद्धाः । म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्य्यवन्तः समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।
पाण्ड्यश्च राजा समितीन्द्रकल्पो युधि प्रवीरैर्ब्बहुभिः समेतः । समागतः पाण्डवार्थे महात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्य्यतेजाः ।
अस्त्रं द्रोणादर्ज्जुनाद्वासुदेवात्कृपाद्भीष्माद्येन कृतं शृणोमि । यन्तं कार्ष्णिप्रतिममाहुरेकं स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ।
उपाश्रिताश्चेदिकरूषकाश्च सर्व्वोद्योगैर्भूमिपालाः समेताः । तेषां मध्ये सूर्य्यमिवातपन्तं श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तं ।
अस्त्रश्लाघीयं युधि मन्यमानो ज्यां कर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्यां । सर्व्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य प्रसह्य कृष्णस्तरसा संममर्द्द । ६७०
यशोमानौ वर्द्धयन् पाण्डवानां पुराऽभिनच्छिशुपालं समीक्ष्य । यस्य सर्व्वे वर्द्धयन्ति स्म मानं करूषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ।
तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णं । सम्प्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ।
यस्तु प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीयादाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवं । सोऽशेत कृष्णेन हतः परासुर्वातेनेवोन्मथितः कर्णिकारः ।
पराक्रमं मे यदवेदयन्त तेषामर्थे सञ्जय केशवस्य । अनुस्मरंस्तस्य कर्म्माणि विष्णोर्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिं ।
न जातु ताञ्छत्रुरन्यः सहेत येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः । प्रवेपते मे हृदयं भयेन श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ । ६७५
न चेद्गच्छेत्सङ्गरं मन्दबुद्धिस्ताभ्यां लभेच्छर्म्म तदा सुतो मे । नोचेत् कुरून् सञ्जय निर्द्दहेतामिन्द्रो विष्णुर्दैत्यसेनां यथैव ।
मतो हि मे शक्रसमो धनञ्जयः सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः । धर्म्मारामो ह्रीनिषेवस्तरस्वी कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
दुर्य्योधनेन निकृतो मनस्वी नोचेत्क्रुद्धः प्रदहेद्धार्त्तराष्ट्रान् । नाहं तथा ह्यर्ज्जुनाद्वासुदेवाद्भीमाद्वापि यमयोर्व्वा बिभेमि ।
यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत मन्योरहं भीततरः सदैव । महातपा ब्रह्मचर्य्येण युक्तः सङ्कल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ।
तस्य क्रोधं सञ्जयाहं समीक्ष्य स्थाने जानन् भृशमस्म्यद्य भीतः । स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन पञ्चालराजस्य चमूंनिवेशनं । ६८०
अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वं । जनार्द्दनं चापि समेत्य तात महामात्रं वीर्य्यवतामुदारं ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेर्धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः । न तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्य्यात्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ।
प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो विद्वांश्चैषां कर्म्मणि नित्ययुक्तः । समानीतान् पाण्डवान् सृञ्जयांश्च जनार्द्दनं युयुधानं विराटं ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः सर्व्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च । यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्यस्त्वं मन्येथा भारतानां हितञ्च ।

तत्तद्भाषेथाः सञ्जय राजमध्ये न मूर्च्छयेद्यच्च युद्धहेतुः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि धृतराष्ट्रकथायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सञ्जयः । उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः । ६८५

स तु राजानमासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । अभिवाद्य ततः पूर्व्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ।

गावल्गणिः सञ्जयः सूतसूनुरजातशत्रुमवदत्प्रतीतः । दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये सहायवन्तञ्च महेन्द्रकल्पं ।
अनामयं पृच्छति त्वाऽम्बिकेयो वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी । कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो धनञ्जयस्तौ च माद्रीतनूजौ ।

कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा। मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्वमिष्टान् कामान् भारत स्वस्तिकामः।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गावल्गणे सञ्जय स्वागतं ते प्रीयामहे ते वयं दर्शनेन। अनामयं प्रतिजाने तवाहं सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन्। ६९०

चिरादिदं कुशलं भारतस्य श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत। मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं दृष्ट्वैव त्वां सञ्जय प्रीतियोगात्।

पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्व्वधर्म्मोपपन्नः। स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो यथा पूर्व्वं वृत्तिरप्यस्य कच्चित्।

कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वैचित्रवीर्य्यः कुशली महात्मा। महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः कच्चिद्विद्वान् कुशली सूतपुत्र।

स सोमदत्तः कुशली तात कच्चिद्भूरिश्रवाः सत्यसन्धः शलश्च। द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः।

सर्व्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति सञ्जय धनुर्द्धरा ये पृथिव्यां प्रधानाः। महाप्रज्ञाः सर्व्वे शास्त्रावदाता धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्यां। ६९५

कच्चिन्मानं तात लभन्त एते धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः; येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो महेष्वासः शीलवान् द्रोणपुत्रः।

वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः। कर्णोऽमात्यः कुशली तात कच्चित्सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः।

स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो महानस्यो दासभार्य्याश्च सूत। वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः।

कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथावत् प्रवर्त्तते पूर्व्ववत्तात वृत्तिं। कच्चिद्दायान्मामकान् धार्त्तराष्ट्रो द्विजातीनां सञ्जय नोपहन्ति।

कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै। स्वर्गस्य कच्चिन्न तथा वर्त्मभूतामुपेक्षते तेषु सदैव वृत्तिं। ७००

एतज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा। ते चेद्दोषं न नियच्छन्ति मन्दाः कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणां।

कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे। कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमत्यात्।

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव। द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च वीरो नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चित्।

कच्चिद्राजानं धृतराष्ट्रं सपुत्रं समेत्याहुः कुरवः सर्व्व एव। कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसङ्घान्समेतान् स्मरन्ति पार्थस्य युधाम्प्रणेतुः।

मौर्व्वीभुजाग्रप्रहितान् स्म तात दोधूयमानेन धनुर्गुणेन। गाण्डीवमुक्तान्स्तनयित्नुघोषानजिह्मगान् कच्चिदनुस्मरन्ति। ७०५

न ह्यपश्यं कच्चिदहं पृथिव्यां योधं समं वाऽधिकमर्जुनेन। यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः सुवाससः सम्मतो हस्तवापः।

गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी प्रवेपयञ्छत्रुसङ्घाननीके। नागः प्रभिन्न इव नड्वलेषु चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति।

माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान् समागतानजयद्दन्तकूरे। वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति।

उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितोऽयं शिबीन्त्रिगर्त्तान् सञ्जय पश्यतस्ते। दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति।

पराभवो द्वैतवने य आसीद्दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानां। यत्र मन्दाञ्छत्रुवशं प्रयातानमोचयद्भीमसेनो जयश्च। ७१०

अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं माद्रीपुत्रौ भीमसेनोऽप्यरक्षत् । गाण्डीवभृच्चक्रुशवज्ञानुदस्य स्वस्त्यागमत्कचिदेनं स्मरन्ति।
न कर्म्मणा साधुनैकेन नूनं सुखं शक्यं वै भवतीह सञ्जय। सर्व्वात्मना परिजेतुं वयश्चेन्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रं।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यथात्थ मे पाण्डव तत्तथैव कुरून् कुरुश्रेष्ठजनञ्च पृच्छसि। अनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरुश्रेष्ठान् पृच्छसि पार्थ यांस्त्वं ।
सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्त्तराष्ट्रे सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि। दद्याद्रिपुभ्योऽपि हि धार्त्तराष्ट्रः कुतो दायांल्लोपयेद्ब्राह्मणानां ।
यद्युष्माकं वर्त्तते सोऽनधर्म्यमद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु । मित्रध्रुक् स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो युष्मान् द्विषन् साधुवृत्तानसाधुः । ७१५
न चानुजानाति भृशञ्च तप्यते शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो । शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ।
स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः। समुत्कृष्टे दुन्दुभिशङ्खशब्दे गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ।
माद्रीसुतौ चापि रणाजिरेषु सर्व्वा दिशः सम्पतन्तौ स्मरन्ति । सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं महारथौ समरे दुःप्रकम्प्यौ।
कल्पेव मन्ये पुरुषस्य राजन्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यं । त्वञ्चेत्तथा सर्व्वधर्म्मोपपन्नः प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपं ।
त्वमेवैतत्सर्व्वमतश्च भूयः समीकुर्य्याः प्रज्ञयाऽजातशत्रो । न कामार्थं सन्त्यजेयुर्हि धर्मं पाण्डोः सुताः सर्व्व एवेन्द्रकल्पाः । ७२०
त्वमेवैतत्प्रज्ञयाऽजातशत्रो समीकुर्य्या येन शर्म्माप्नुयुस्ते। धार्त्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च ये चाप्यन्ये सन्निविष्टा नरेन्द्राः।
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रो निशायामजातशत्रो वचनं पिता ते। सहामात्यः सहपुत्रश्च राजन् समेत्य तां वाचमिमां निबोध।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च जनार्द्दनो युयुधानो विराटः। यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ अजातशत्रुञ्च वृकोदरञ्च धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च। आमन्त्रये वासुदेवञ्च शौरिं युयुधानं चेकितानं विराटं ।
पञ्चालानामधिपञ्चैव वृद्धं धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिं। सर्व्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन् कुरूणां। ७२५
शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्दन्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे। सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञस्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु।
सर्व्वैर्धर्म्मैः समुपेतास्तु पार्थाः संस्थानेन मार्द्दवेनार्ज्जवेन । कुले जाता अनृशंसा वदान्या ह्रीनिषेवाः कर्म्मणां निश्चयज्ञाः ।
न युज्यते कर्म्म युष्मासु हीनं सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः। उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत्तच्छुभ्रे वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं वः।
सर्व्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः । कस्तत्कुर्य्याज्जातु कर्म्म प्रजानन्पराजयो यत्र समो जयश्च ।
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्य्यं ते वै पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च । उपक्रुष्टं जीवितं सन्त्यजेयुर्यतः कुरूणां नियतो वैभवः स्यात् । ७३०
ते चेत् कुरूननुशिष्याथ पार्था निर्णीय सर्व्वान् द्विषतो निगृह्य समञ्च वस्तज्जीवितं मृत्युना स्याद्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधेनसाधु।

को ह्येव युद्धान् सह केशवेन सचेकितान्पार्षतबाहुगुप्तान्। ससात्यकीन्विषहेतेह जेतुं लब्ध्वापि देवान् सचिवान्सहेन्द्रः।
को वा कुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्तानश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च। रणे विजेतुं विषहेत राजन् राधेयगुप्तान् सह भूमिपालैः।
महद्बलं धार्त्तराष्ट्रस्य राज्ञः को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः। सोऽहं जये चैव पराजये च निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित्।
कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया निर्धर्म्मार्थं कर्म्म कुर्य्युश्च पार्थाः। सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं पञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं। ७२५
कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृञ्जयानां। न ह्येवमेवं वचनं वासुदेवो धनञ्जयो वा जातु किञ्चिन्न
कुर्य्यात्।
प्राणान् दद्यां याच्यमानः कुतोऽन्यदेतद्विद्वन् साधनार्थं ब्रवीमि। एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात्।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये चतुर्व्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कां नु वाचं सञ्जय मे शृणोषि युद्धैषिणीं येन युद्धाद्बिभेषि। अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः कस्तल्लब्ध्वा
जातु युध्येत सूत।
अकुर्व्वतश्चेत्पुरुषस्य सञ्जय सिध्येत् सङ्कल्पो मनसा यं यमिच्छेत्। न कर्म्म कुर्य्याद्विदितं ममैतदन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः।
कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत्को दैवशप्तो हि वृणीत युद्धं। सुखैषिणः कर्म्म कुर्व्वन्ति पार्था धर्म्मादहीनं यच्च लोकस्य
पथ्यं। ७३०
धर्म्मोदयं सुखमाशंसमानाः कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म्म दुःखं। सुखम्प्रेप्सुर्व्विजिघांसुश्च दुःखं य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी।
कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति यया प्रमुक्तो न करोति दुःखं। यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो भूयो बलं वर्द्धति पावकस्य।
कामार्थलाभेन तथैव भूयो न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः। सम्पश्येमं भोगचयं महान्तं सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः।
नाश्रेयानीश्वरो विग्रहाणां नाश्रेयान् वै गीतशब्दं शृणोति। नाश्रेयान्वै सेवते माल्यगन्धान्न चाप्यश्रेयाननुलेपनानि।
नाश्रेयान्वै प्रावारान् सन्निवस्ते कथं तस्मात्सम्प्रणुदेत् कुरुभ्यः। अत्रैव स्यादबुधस्यैव कामः प्रायः शरीरे हृदयं दुनोति। ७३५
स्वयं राजा विषमस्थः परेषु सामर्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु। यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव तथा परेषामपि सोऽभ्युपैतु।
आसन्नमग्निन्तु निदाघकाले गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य। यथा वृद्धं वायुवशेन शोचेत्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये।
प्राप्तैश्वर्य्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा लालप्यते सञ्जय कस्य हेतोः। प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणन्तु।
अनाप्तवच्चाप्ततमस्य वाचः सुयोधनो विदुरस्यावमन्य। सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी सम्बुध्यमानो विशतेऽधर्म्ममेव।
मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तं। स तं राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो न सस्मार विदुरं पुत्रकाम्यात्। ७४०
मानघ्नस्यासौ मानकामस्य चेर्षोः संरम्भिणश्चार्थधर्म्मातिगस्य। दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य कामात्मनो दौर्हृदैर्भावितस्य।
अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्योर्म्मित्रद्रुहः सञ्जय पापबुद्धेः। सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी प्रपश्यमानः प्राजहाद्धर्म्मकामौ।
तदैव मे सञ्जय दीव्यतोऽभून्मतिः कुरूणामागतः स्यादभावः। काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो न विन्दते यद्धृतराष्ट्रात्
प्रशंसां।
क्षत्तुर्य्यदा नान्ववर्त्तन्त बुद्धिं कृच्छ्रं कुरून् सूत तदाऽभ्याजगाम। यावत्प्रज्ञामन्ववर्त्तन्त तस्य तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव।
तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य ये मन्त्रिणो धार्त्तराष्ट्रस्य सूत। दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो गावल्गणे पश्य सम्मोहमस्य। ७४५

सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृञ्जयानां । आत्तैश्वर्य्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ।
आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्त्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्यां । तस्मिन् शमः केवलो नोपलभ्यः सर्व्वं स्वकं मद्गतं मन्यतेऽर्थं ।
यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं युद्धे गृहीतायुधमर्ज्जुनं वै । आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति कथं कर्णो नाभवद्द्वीप एषां ।
कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च द्रोणश्च जानाति पितामहश्च । अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति यथाऽर्ज्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्द्धरः ।
जानन्त्येतत् कुरवः सर्व्व एव ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः । दुर्य्योधने राज्यमिहाभवद्यथा अरिन्दमे फाल्गुने विद्य
माने । ७१०
तेनानुबन्धं मन्यते धार्त्तराष्ट्रः शक्यं हर्त्तुं पाण्डवानां ममत्वं । किरीटिना तालमात्रायुधेन तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ।
गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजावशृण्वाना धार्त्तराष्ट्रा ध्रियन्ते । क्रुद्धं न चेदीक्षते भीमसेनं सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थं ।
इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्त्तुमैश्वर्य्यं नो जीवति भीमसेने । धनञ्जये नकुले चैव सूत तथा वीरे सहदेवे सहिष्णौ ।
स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं वृद्धो राजा सह पुत्त्रेण सूत । एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा न नश्येयुः सञ्जय धार्त्तराष्ट्राः ।
जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं त्वां पूजयन् सञ्जयाहं क्षमेयं । यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्व्वं या नो वृत्तिर्धार्त्तराष्ट्रे तदासीत् ७१५
अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्त्ततां शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ । इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्म्मनित्या पाण्डव ते विचेष्टा लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ । महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं सम्पश्यंस्त्वं
पाण्डव मा व्यनीनशः ।
न ते भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धात्प्रयच्छेरंस्तुभ्यमजातशत्रो । भैक्ष्येण चर्य्यामन्धकवृष्णिराज्ये श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यं ।
अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये महास्रावं नित्यदुःखं चलञ्च । भूयश्च तद्यशसो नानुरूपं तस्मात्पापं पाण्डव मा कृथास्त्वं ।
कामा मनुष्यं प्रसजन्त एते धर्म्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र । पूर्व्वं नरस्तान्मतिमान्प्रणिघ्नन् लोके प्रशंसां लभतेऽनवद्यां । ७२०
निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ तामिच्छतां बाध्यते धर्म्म एव । धर्म्मन्तु यः प्रवृणीते स बुद्धः कामे गृद्धो हीयतेऽर्थानुरोधात् ।
धर्म्मं कृत्वा कर्म्मणां तात मुख्यं महाप्रतापः सवितेव भाति । हीनो हि धर्म्मेण महीमपीमां लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ।
वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्य्यं यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तं । परं स्थानं मन्यमानेन भूय आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ।
सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं योगाभ्यासे यो न करोति कर्म्म । वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ।
एवं पुनर्ब्रह्मचर्य्याप्रसक्तो हित्वा धर्म्मं यः प्रकरोत्यधर्म्मं । अश्रद्दधत्परलोकाय मूढो हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः । ७२५
न कर्म्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र पुण्यानां वाऽप्यथवा पापकानां । पूर्व्वं कर्त्तुर्गच्छति पुण्यपापं पश्चादेनमनुयात्येव कर्त्ता ।
न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नं । अन्वाहार्य्येषूत्तमदक्षिणेषु तथारूपं कर्म्म विख्यायते ते ।
इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्य्यं न वै किञ्चित् क्रियते प्रेत्य कार्य्यं । त्वया कृतं पारलोक्यञ्च कर्म्म पुण्यं महद्भिः सद्भिरतिप्रशस्तं ।
जहाति मृत्युञ्च जरां भयञ्च क्षुत्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि । न कर्त्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चिदन्यत्र वै चेन्द्रियप्रीणनाद्धि ।
एवंरूपं कर्म्मफलं नरेन्द्र मात्रावहं हृदयस्य प्रियेण । स क्रोधजं पाण्डव हर्षजञ्च लोकावुभौ माप्रहासीश्चिराय । ७३०
अन्तं गत्वा कर्म्मणां माप्रजह्याः सत्यं दमञ्चार्ज्जवमानृशंस्यं । अश्वमेधं राजसूयं सचेष्ट्वा पापस्यान्तं कर्म्मणां मा पुनर्गाः ।
तच्चेदेवं द्वेषरूपेण पार्थाः करिष्यध्वं कर्म्म पापं चिराय । निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु दुःखं वासं पाण्डवा धर्म्म एव ।

अप्रव्रज्येमास्त्र हित्वा पुरस्तादात्माधीनं यद्बलं तेतदासीत्। नित्यञ्च वश्याः सचिवास्तवेमे जनार्द्दनो युयुधानश्च वीरः।
मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः प्रहारिभिः सह पुत्रैर्व्विराटः। राजानश्च ये विजिताः पुरस्तात्त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः।
महासहायः प्रतपन् बलस्थः पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्यां। वरान् हनिष्यन् द्विषतो रङ्गमध्ये व्यनेष्यथा धार्त्तराष्ट्रस्य दर्प्पं। ७८५
बलङ्कस्मादर्द्धयित्वा परस्य निजान्कस्मात्कर्षयित्वा सहायान्। निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान्वनेषु युयुत्ससे पाण्डव हीनकालं।
अप्राज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो धर्म्मज्ञो वा भूतिमथोऽभ्युपैति। प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोऽपि धर्म्मं संरम्भाद्वा सोऽपि
भूतेरपैति।
नाधर्म्मे ते धीयते पार्थ बुद्धिर्न संरम्भात् कर्म्म चकर्थ पापं। अथो किं तत्कारणं यस्य हेतोः प्रज्ञाविरुद्धं कर्म्म चिकीर्षसीदं।
अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि यशोमुषं पापफलोदयञ्च। सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य।
पापानुबन्धं को नु तं कामयेत क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः। यत्र भीष्मः शान्तनवो हतः स्याद्यत्र द्रोणः सहपुत्रो
हतः स्यात्। ७९०
कृपः शल्यः सौमदत्तिर्व्विकर्णो विविंशतिः कर्णदुर्य्योधनौ च। एतान् हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्याद्यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ।
लब्ध्वाऽपीमां पृथिवीं सागरान्तां जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः। प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्नेवं विद्वन्नैव युद्धं कुरु त्वं।
अमात्यानां यदि कामस्य हेतोरेवं युक्तं कर्म्म चिकीर्षसि त्वं। अपक्रामेः सम्प्रदायैव तेषां मागास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः॥ २६ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच॥ असंशयं सञ्जय सत्यमेतद्धर्म्मो वरः कर्म्मणां यत्त्वमात्थ। ज्ञात्वा तु मां सञ्जय गर्हयेस्त्वं यदि धर्म्मं यद्य
धर्म्मं चरेयं।
यत्राधर्म्मो धर्म्मरूपाणि धत्ते धर्म्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्म्मरूपः। बिभ्रद्धर्म्मो धर्म्मरूपं तथा च विद्वांसस्तं सम्प्रपश्यन्ति बुद्ध्या। ७९५
एवं तथैवापदि लिङ्गमेतद्धर्म्माधर्म्मौ नित्यवृत्ती भजेतां। आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाणमापद्धर्म्मं सञ्जय तन्निबोध।
अस्त्यामापदि कर्म्मनि वर्त्तमानो विकर्म्मस्थः सञ्जय गर्हये तं। लुप्तायान्तु प्रकृतौ येन कर्म्म निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः।
प्रकृतिस्थश्चापदि वर्त्तमान उभौ गर्ह्यौ भवतः सञ्जयैतौ। अविनाशमिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा।
सम्पश्येथाः कर्म्मसु वर्त्तमानान् विकर्म्मस्थान् सञ्जय गर्हयेस्त्वं। मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव।
अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः सर्व्वोत्सङ्गं साधु मन्येत तेभ्यः। तदध्वानः पितरो ये च पूर्व्वे पितामहा ये च तेभ्यः
परेऽन्ये। ८००
प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म्म कुर्य्युर्नान्यं ततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये। यत्किञ्चनेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां यद्देवानां त्रिदशानां
परं यत्।
प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं नाधर्म्मतः सञ्जय कामयेयं। धर्म्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चाप्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी।
नानाविधांश्चैव महाबलांश्च राज्ञो विजानन्ननुशास्ति कृष्णः। यदि ह्यहं विसृजन् स्यामगर्ह्यो युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्म्मं।
महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः। शैनेयोऽयञ्चेदयश्चान्धकाश्च वार्ष्णेयभोजाः कुकुराः सृञ्जयाश्च।
उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं निगृह्य शत्रून् सुहृदो नन्दयन्ति। वृष्ण्यन्धकाश्चोग्रसेनादयो वै कृष्णप्रणीताः सर्व्व एवेन्द्र
कल्पाः। ८०५

मनस्विनः सत्यपरायणाश्च महाबला यादवा भोगवन्तः । काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमाङ्गतो लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारं ।
यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः । ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयान् विद्धि ह्येनं कर्म्मणो निश्चयज्ञं ।

प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो नातिक्रमे वचनं केशवस्य ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ अविनाशं सञ्जय पाण्डवानामिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियञ्च । तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत सदा शंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिं ।
कामो हि मे सञ्जय नित्यमेव नान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यतेति । राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि मन्ये चैतत्पाण्डवानां समक्षं ।
सुदुष्करस्तत्र शमो हि नूनं प्रदर्शितः सञ्जय पाण्डवेन । यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः कस्मादेषां कलहो नावमूर्च्छेत् ।
न त्वं धर्म्मं विचरं सञ्जयेह मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च । अथो कस्मात्सञ्जय पाण्डवस्य उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म्म ।
यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं पुरा कस्मात्साधु विलोपमात्थ । अस्मिन्विधौ वर्त्तमाने यथावदुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानां ।
कर्म्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्म्म विद्यया सिद्धिमेके । नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्येद्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानां ।
या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म्म तासां फलं विद्यते नेतरासां । तत्रेह वै दृष्टफलन्तु कर्म्म पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्त्तः ।
सोऽयं विधिर्विहितः कर्म्मणैव संवर्त्तते सञ्जय तत्र कर्म्म । तत्र योऽन्यत्कर्म्मणः साधु मन्ये मोघं तस्यालपितं दुर्ब्बलस्य ।
कर्म्मणाऽमी भान्ति देवाः परत्र कर्म्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा । अहोरात्रे विदधत्कर्म्मणैव अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्य्यः ।
मासार्द्धमासानथ नक्षत्रयोगानतन्द्रितश्चन्द्रमाश्चाभ्युपैति । अतन्द्रितो दहते जातवेदाः समिद्धमानः कर्म्म कुर्व्वन् प्रजाभ्यः ।
अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं बिभर्त्ति देवी पृथिवी बलेन । अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति सन्तर्पयन्त्यः सर्व्वभूतानि नद्यः ।
अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः सन्नादयन्नन्तरीक्षं दिशश्च । अतन्द्रितो ब्रह्मचर्य्यं चचार श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिद्देवतानां ।
हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि देवः शक्रः कर्म्मणा श्रैष्ठ्यमाप । सत्यधर्म्मौ पालयन्नप्रमत्तो दमन्तितिक्षां समतां प्रियञ्च ।
एतानि सर्व्वाण्युपसेवमानः स देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यं । बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्य्यं चचार समाहितः संशितात्मा यथावत् ।
हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि तेन देवानामगमद्गौरवं सः । तथा नक्षत्राणि कर्म्मणाऽमुत्र भान्ति रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ।
यमो राजा वैश्रवणः कुवेरो गन्धर्व्वयक्षाप्सरसश्च सूत । ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्य्यं क्रियाश्च निषेवमाणा ऋषयोऽमुत्र भान्ति ।
जानन्निमं सर्व्वलोकस्य धर्म्मं विप्रेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशाञ्च । स कस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान् सन् व्यायच्छसे सञ्जय कौरवार्थे ।
आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य तथाऽश्वमेधे राजसूये च विद्धि । संयुज्यते धनुषा वर्म्मणा च हस्त्यश्वपृष्ठे रथशस्त्रैश्च भूयः ।
ते चेदिमे कौरवाणामुपायमवगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः । धर्म्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्यादार्य्ये वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ।
ते चेत्पित्र्ये कर्म्मणि वर्त्तमाना आपद्येरन् दिष्टवशेन मृत्युं । यथाशक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म्म तदप्येषां निधनं स्यात् प्रशस्तं ।

उताशो त्वं मन्यसे शान्तिमेव राज्ञां युद्धे वर्त्तते धर्म्मतन्त्रं। अयुद्धे वा वर्त्तते धर्म्मतन्त्रं तथैव ते वाचमिमां शृणोमि।
चातुर्व्वर्ण्यस्य प्रथमं विभागमवेक्ष्य त्वं सञ्जय स्वस्य कर्म्म। निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म्म प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते। ८२०
अधीयीत ब्राह्मणो वै यजेत दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव। अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्यान् प्रतिग्रहान्वा विदितान्प्रतीच्छेत्।
तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां कृत्वा धर्म्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा। यज्ञैरिष्ट्वा सर्व्ववेदानधीत्य दारान् कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान्।
स धर्म्मात्मा धर्म्ममधीत्य पुण्यं यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकं। वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यैर्व्वित्तं चिन्वन् पालयन्नप्रमत्तः।
प्रियं कुर्व्वन् ब्राह्मणक्षत्रियाणां धर्म्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान्। परिचर्य्या वन्दनं ब्राह्मणानां नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः।
नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्यादेवं स्मृतः शूद्रधर्म्मः पुराणः। एतान् राजा पालयन्नप्रमत्तो नियोजयन् सर्व्ववर्णान् स्वधर्म्मे। ८२५
अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु नाधार्म्मिकाननुरुध्येत कामान्। श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चिदभिज्ञातः सर्व्वधर्म्मोपपन्नः।
स तं दुष्टमनुशिष्यात्प्रजानन्नैतद्गृध्येन्न च तस्मिन्नसाधुः। यदा गृध्येत्परभूतौ नृशंसो विधिप्रकोपाद्बलमाददानः।
ततो राज्ञां समभवद्युद्धमेतत्तत्र जातं वर्म्म शस्त्रं धनुश्च। इन्द्रेणेतद्दस्युबधाय कर्म्म उत्पादितं वर्म्म शस्त्रं धनुश्च।
तत्र पुण्यं दस्युबधेन लभ्यते सोऽयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः। अधर्म्मज्ञैर्धर्म्ममबुध्यमानैः प्रादुर्भूतः सञ्जय तच्च साधु।
तत्र राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रो धर्म्म्यं हरन्पाण्डवानामकस्मात्। नावेक्षते राजधर्म्मं पुराणं तदन्वयाः कुरवः सर्व्व एव। ८३०
स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः। उभौ गर्ह्यौ भवतः सञ्जयैतौ किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रे।
सोऽयं लोभान्मन्यते धर्म्ममेतं यमिच्छति क्रोधवशानुगामी। भागः पुनः पाण्डवानां निविष्टस्तं नोऽकस्मादाददीरन् परे वै।
अस्मिन्पदे युध्यतां नो बधोऽपि श्लाघ्यः पित्र्यं परराज्याद्विशिष्टं। एतान् धर्म्मान् कौरवाणां पुराणानाचक्षीथाः सञ्जय राजमध्ये।
ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः समानीता धार्त्तराष्ट्रेण मूढाः। इदं पुनः कर्म्म पापीय एव सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणां।
प्रियां भार्य्यां द्रौपदीं पाण्डवानां यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नां। यदुपेक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीं। ८३५
तांश्चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा अवारयिष्यन् कुरवः समेताः। मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्यत् पुत्त्राणाञ्च कृतमस्याऽभविष्यत्।
दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय सभामध्ये श्वशुराणाञ्च कृष्णां। सा तत्र नीता करुणं व्यपेक्ष्य नान्यं क्षत्तुर्नाथमवाप किञ्चित्।
कार्पण्यादेव सहितास्तत्र भूपा नाशक्नुवन् प्रतिवक्तुं सभायां। एकः क्षत्ता धर्म्म्यमर्थं ब्रुवाणो धर्म्मबुद्ध्या प्रत्युवाचाल्पबुद्धिं।
अनुक्त्वा त्वं धर्म्ममेतं सभायामथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुं। कृष्णा त्वेतत्कर्म्म चकार शुद्धं सुदुष्करं तत्र सभां समेत्य।
येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुज्जहार तथात्मानं नौरिव सागरौघात्। यत्राब्रवीत्सूतपुत्त्रः सभायां कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे। ८४०
न ते गतिर्व्विद्यते याज्ञसेनि प्रपद्य दासी धार्त्तराष्ट्रस्य वेश्म। पराजितास्ते पतयो न सन्ति पतिं चान्यं भाविनि त्वं वृणीष्व।

यो बीभत्सोर्हृदये प्रौत आसीदस्थि च्छिन्दन् मर्म्मघाती सुघोरः । कर्णोऽक्षरो वाङ्मयस्तिग्मतेजाः प्रतिष्ठितो हृदये फाल्गुनस्य ।

कृष्णाजिनानि परिधित्समानान् दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत । एते सर्व्वे षण्डतिला विनष्टाः क्षयं गता नरकं दीर्घकालं ।

गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या यदब्रवीत् द्यूतकाले स पार्थं । पराजितो नकुलः किं तवास्ति कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ।

जानासि त्वं सञ्जय सर्व्वमेतत् द्यूते वाक्यं गर्ह्यमेवं यथोक्तं । स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं समाधातुं कार्य्यमेतद्विपन्नं । ८८५

अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं शमं कुरूणामपि चेच्छकेयं । पुण्यञ्च मे स्याच्चरितं महोदयं मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ।

अपि मे वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्म्मारामामर्थवतीमहिंस्रां । अवेक्षेरन् धार्त्तराष्ट्राः समक्षं माञ्च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ।

अतोऽन्यथा रथिना फाल्गुनेन भीमेन चैवाहवदंशितेन । परासिक्तान् धार्त्तराष्ट्रांश्च विद्धि प्रदह्यमानान् कर्म्मणा स्वेन पापान् ।

पराजितान् पाण्डवेयांस्तु वाचो रौद्रा रूक्षा भाषते धार्त्तराष्ट्रः । गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो दुर्य्योधनं स्मारयिता हि काले ।

सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखा । दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे मूलं राजा धृतराष्ट्रो मनीषी । ८९०

युधिष्ठिरो धर्म्ममयो महाद्रुमः स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा । माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलन्त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ।

वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो व्याघ्रास्ते वै सञ्जय पाण्डुपुत्राः । मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन्वनात् ।

निर्वनो बध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनं । तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रञ्च पालयेत् ।

लताधर्म्मा धार्त्तराष्ट्राः शालाः सञ्जय पाण्डवाः । न लता वर्द्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ।

स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिन्दमाः । यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः । ८९५

स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्म्मचारिणः । योधाः समर्थास्तद्विद्वानाचक्षीथा यथातथं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि कृष्णवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ आमन्त्रये त्वां नरदेव देव गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु । कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किञ्चिदुच्चारितं मे मनसोऽभिषङ्गात् ।

जनार्द्दनं भीमसेनार्जुनौ च माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानं । आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनुज्ञातः सञ्जय स्वस्ति गच्छ न नः स्मरस्यप्रियं जातु विद्वन् । विद्मश्च त्वां ते च वयञ्च सर्व्वे शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थं ।

आप्तो दूतः सञ्जय सुप्रियो मे कल्याणवाक् शीलवांस्तृप्तिमांश्च । न मुह्येस्त्वं सञ्जय जातु मत्या न च क्रुध्येरुच्यमानोऽपि रूक्षं । ९००

न मर्म्मगां जातु वक्ताऽसि रूक्षां नापश्रुतिं कटुकां नो तु मुक्तां । धर्म्मारामामर्थवतीमहिंस्रामेतां वाचं तव जानीम सूत ।

त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः। अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं धनञ्जयस्यात्मसमः सखाऽसि।
इतो गत्वा सञ्जय क्षिप्रमेव उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान् ये तदर्हाः। विशुद्धवीर्य्यांश्चरणोपपन्नान् कुले जाताः सर्व्वधर्म्मो
पपन्नाः।
स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च तपस्विनो ये च नित्या वनेषु। अभिवाद्या वै मद्वचनेन वृद्धास्तथेतरेषां कुशलं
वदेथाः।
पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तथाचार्य्यानृत्विजो ये च तस्य। तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं सङ्गच्छेथाः कुशलेनैव सूत। ८७५
अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा मनस्विनः शीलबलोपपन्नाः। आशंसन्तोऽस्माकमनुस्मरन्तो यथाशक्ति धर्म्ममात्रां चरन्तः।
श्राव्यस्त्व मां कुशलिनं स्म तेभ्यो ह्यनामयं तात पृच्छेर्जघन्यं। ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे।
आचार्य्य इष्टो नयगो विधेयो वेदानभीप्सन् ब्रह्मचर्य्यं चचार। योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यस्त्वयाऽसौ।
अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे। गन्धर्व्वपुत्त्रप्रतिमं तरस्विनं तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः।
शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा महारथस्यात्मविदां वरस्य। त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्त्तयन् वै कृपस्य पादौ सञ्जय पाणिना
स्पृशेः। ८८०
यस्मिन् शौर्य्यमानृशंस्यं तपश्च प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च। पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः।
प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी। तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य आचक्षीथाः सञ्जय मामरोगं।
ज्येष्ठः पुत्त्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो मूर्खः शठः सञ्जय पापशीलः। प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्व्वा सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः।
भ्राता कनीयानपि तस्य मन्दस्तथाशीलः सञ्जय सोऽपि शश्वत्। महेष्वासः शूरतमः कुरूणां दुःशासनः कुशलं तात वाच्यः।
स्य कामो वर्त्तते नित्यमेव नान्यः शमाद्भारतानामिति स्म। स वाह्लिकानामृषभो मनीषी त्वयाऽभिवाद्यः सञ्जय साधु
शीलः। ८८५
गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः। स्नेहादमर्षं सहते सदैव स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे।
अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः स नो भ्राता सञ्जय मत्सखाय। महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽर्हः सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः।
ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः पुत्त्राः पौत्त्रा भ्रातरश्चैव ये नः। यं यमेषां मन्यसे येन योग्यं तत्तत्प्रोच्यानामयं सूत वाच्याः।
ये राजानः पाण्डवायोधनाय समानीता धार्त्तराष्ट्रेण केचित्। वशातयः शाल्वकाः केकयाश्च तथाम्बष्ठा ये त्रिगर्त्ताश्च मुख्याः।
प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरास्तथा प्रतीच्याः पार्व्वतीयाश्च सर्व्वे। अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्नास्तेषां सर्व्वेषां कुशलं सूत
पृच्छेः। ८९०
हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च पदातयश्चार्य्यसङ्घा महान्तः। आख्याय मां कुशलिनं स्म नित्यमनामयं परिपृच्छेः समग्रान्।
तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्यान् दौवारिकान् ये च सेनां नयन्ति। आयव्ययं ये गणयन्ति नित्यमर्थांश्च ये महत
श्चिन्तयन्ति।
वृन्दारकं कुरुमध्येष्वमूढं महाप्रज्ञं सर्व्वधर्म्मोपपन्नं। न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचित् वैश्यापुत्त्रं कुशलं तात पृच्छेः।
निकर्त्तने देवने योऽद्वितीयश्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः। यो दुर्जयो देवितव्येन सङ्ख्ये स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः।

गान्धारराजः शकुनिः पार्व्वतीयो निकर्त्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी । मानं कुर्व्वन् धार्त्तराष्ट्रस्य सूत मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः । ८९५
यः पाण्डवानेकरथेन वीरः समुत्सहत्यप्रधृष्यान् विजेतुं । यो मुह्यतां मोहयिताऽद्वितीयो वैकर्त्तनः कुशलं तस्य पृच्छेः ।
स एव भक्तः स गुरुः स भर्त्ता स वै पिता स च माता सुहृच्च । अगाधबुद्धिर्व्विदुरो दीर्घदर्शी स नो मन्त्री कुशलं तं स्म पृच्छेः ।
वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना ज्ञायन्ते नः सञ्जय मातरस्ताः । ताभिः सर्व्वाभिः सहिताभिः समेत्य स्त्रीभिः सवृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ।
कच्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्यग्वर्त्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाः । इति स्मोक्त्वा सञ्जय ब्रूहि पश्चादजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ।
या नो भार्य्याः सञ्जय वेत्थ तत्र तासां सर्व्वासां कुशलं तात पृच्छेः । सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवद्या कच्चिद्गृहानावसथाऽप्रमत्ताः । ९००
कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः कल्याणीं वर्त्तध्वमनृशंसरूपां । यथा च स्युः पतयोऽनुकूलास्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वं ।
या नः स्नुषाः सञ्जय वेत्थ तत्र प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः । प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ।
कन्याः स्वजेथाः सदनेषु सञ्जय अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा । कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ।
अलङ्कृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः । लघु यासां दर्शनं वाक्च लघ्वी वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ।
दास्यः स्युर्या ये च दासाः कुरूणां तदाश्रया बहवः कुब्जखञ्जाः । आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यं । ९०५
कच्चिद्वृत्तिं वर्त्तते वै पुराणीं कच्चिद्भोगान् धार्त्तराष्ट्रो ददाति । अङ्गहीनान् कृपणान् वामनान्वा यानानृशंस्यो धृतराष्ट्रो बिभर्त्ति ।
अन्धांश्च सर्व्वान् स्थविरांस्तथैव हस्त्याजीवा बहवो येऽत्र सन्ति । आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यं ।
माभैष्ट दुःखेन कुजीवितेन नूनं कृतं परलोकेषु पापं । निगृह्य शत्रून् सुहृदोऽनुगृह्य वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ।
सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि भावीन्यथो नो बत वर्त्तयन्ति । तान् पश्यामि युक्तरूपांस्तथैव तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपन्तं ।
ये चानाथा दुर्ब्बलाः सर्व्वकालमात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः । तांश्चापि त्वं कृपणान् सर्व्वथैवास्मद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः । ९१०
ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्त्तराष्ट्रान्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र । दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्व्वान्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययञ्च ।
एवं सर्व्वानागताभ्यागतांश्च राज्ञो दूतान् सर्व्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् । पृष्ट्वा सर्व्वान् कुशलं तांश्च सूत पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ।
न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां ये योधका धार्त्तराष्ट्रेण लब्धाः । धर्म्मस्तु नित्यो मम धर्म्म एव महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ।
इदं पुनर्व्वचनं धार्त्तराष्ट्रं सुयोधनं सञ्जय श्रावयेथाः । यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति कामः कुरून् स सपत्नोऽनुशिष्यां ।
न विद्यते युक्तिरेतस्य काचिन्नैवं विधाः स्याम यथा प्रियं ते । ददस्व वा शक्रपुरीं ममैव युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर । ९१५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ उत सन्तमसन्तं वा बालं वृद्धं च सञ्जय । उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ।
उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालतां । ददाति सर्व्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ।

बलं जिज्ञासमानस्य आचक्षीथा यथातथं। अथ मन्त्रं मन्त्रयित्वा याथातथ्येन बाह्लिकः।
गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो निकर्त्तने। अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयं।
ब्रूयाश्चैनं समासीनं कुरुभिः परिवारितं। तवैव राजन् वीर्य्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः। ८२०
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिन्दम। राज्ये तान् स्थापयित्वाऽपि नोपेक्षीर्व्विनश्यतः।
सर्व्वमप्येतदेकस्य नालं सञ्जय कस्यचित्। तात संहत्य जीवामो द्विषतां मा वशं गमः।
तथा भीष्मं शान्तनवं भारतानां पितामहं। शिरसाऽभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्त्तयन्।
अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः। भवता शान्तनोर्व्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः।
स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह। यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परं। ८२५
तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणं। अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरे।
अथ दुर्य्योधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणं। मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः।
अपापां यदुपैक्षस्त्वं कृष्णामेकां सभागतां। तद्दुःखमतितिक्षाम मावधिष्म कुरूनिति।
एवं पूर्व्वापरान् क्लेशान् तितिक्षन्ते स्म पाण्डवाः। बलीयांसोऽपि सन्तो यत्तत्सर्व्वं कुरवो विदुः।
यन्नः प्राव्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान्। अतितिक्षाम हि च तत् मावधिष्म कुरूनिति। ८३०
यत्तत् कुन्तीमतिक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत्। दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितं।
यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परन्तप। निवर्त्तय परद्रव्यात् बुद्धिं गृद्धां नरर्षभ।
शान्तिरेवं भवेद्राजन् प्रीतिश्चैव परस्परं। राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छतां।
कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतं। अवसानं भवेदत्र किञ्चिदेकञ्च पञ्चमं।
भ्रातॄणां देहि पञ्चानां पञ्चग्रामान् सुयोधन। शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह सञ्जय। ८३५
भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यतां। स्मयमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह।
अक्षतान् कुरुपाञ्चालान् पश्येयमिति कामये। सर्व्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ।
अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय सञ्जय। धर्म्मार्थयोरलञ्चाहं मृदवे दारुणाय च।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

॥ वैशम्पायन उवाच॥ अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ सञ्जयस्तदा। शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्व्वं कृत्वा महात्मनः।
सम्प्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च। अन्तःपुरं समास्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत्। ८४०
आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां समुपागतं। सकाशात्पाण्डुपुत्त्राणां सञ्जयं मा चिरं कृथाः।
जागर्त्ति चेदभिवदेस्त्वं हि द्वाःस्थ प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य। निवेद्यमात्यायिकं हि मेऽस्ति द्वास्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद।
॥ द्वाःस्थ उवाच॥ सञ्जयोऽयं भूमिपते नमस्ते दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते। प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशात् प्रशाधि राजन् किमयं करोतु।
॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ आचक्ष्व मां सुखिनं कल्यमस्मै प्रवेश्यतां स्वागतं सञ्जयाय। न हि चाहमेतस्य भवाम्यकल्यः स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेच्च सक्तः।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्य्यगुप्तं । सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद वैचित्रवीर्य्यं प्रा
ञ्जलिः सूतपुत्रः । ९४५
॥ सञ्जय उवाच ॥ सञ्जयोऽहं भूमिपते नमस्ते प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् । अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी युधि
ष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ।
स ते पुत्रान् पृच्छति प्रीयमाणः कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च । तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राजन् ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अभिनन्द्य त्वां तात वदामि सञ्जय अजातशत्रुञ्च सुखेन पार्थं । कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः सहामात्यः
सानुजः कौरवाणां ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो बुभूषते यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् । निर्णिक्तधर्म्मार्थकरो मनस्वी बहुश्रुतो दृष्टि
मान् शीलवांश्च ।
परो धर्म्मः पाण्डवस्यानृशंस्यं धर्म्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य । सुखप्रिये धर्म्महीनेऽनपार्थे नु रुध्यते भारत तस्य बुद्धिः । ९५०
परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा । इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य मन्ये परं कर्म्म दैवं मनुष्यात् ।
इमञ्च दृष्ट्वा तव कर्म्मदोषं पापोदर्कं घोरमवर्णरूपं । यावत्परः कामयतेऽतिवेलं तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसां ।
अजातशत्रुस्तु विहाय पापं जीर्णां त्वचं सर्प इवासमर्थां । विरोचतेऽहार्य्यवृत्तेन धीरो युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ।
अन्वात्मनः कर्म्म निबोध राजन् धर्म्मार्थयुक्तादार्य्यवृत्तादपेतं । उपक्रोशं चेह गतोऽसि राजन् भूयश्च पापं प्रसजेदमुत्र ।
स त्वमर्थं संशयितं विना तैराशंससे पुत्रवशानुगोऽस्य । अधर्म्मशब्दश्च महान् पृथिव्यां नेदं कर्म्म त्वत्समं भारताग्र्य । ९५५
हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः । एवंधर्म्मा नापदः संश्रयेयुर्हीनो वीर्य्ये यश्च भवेदशिष्टः ।
कुले जातो बलवान् यो यशस्वी बहुश्रुतः सुखजीवी जितात्मा । धर्म्माधर्म्मौ ग्रथितौ यो बिभर्त्ति स ह्यस्य दिष्टस्य वशादुपैति ।
कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी धर्म्मार्थयोरापदि संप्रणेता । एवमुक्तः सर्व्वमन्त्रैरहीनो नरो नृशंसं कर्म कुर्य्यादमूढः ।
तव ह्यमी मन्त्रविदः समेत्य समासते कर्म्मसु नित्ययुक्ताः । तेषामयं बलवान्निश्चयश्च कुरुक्षये नियमेनोदपादि ।
अकालिकं कुरवो नाभविष्यन् पापेन चेत्पापमजातशत्रुः । इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् । ९६०
किमन्यत्र विषयादीश्वराणां यत्र पार्थः परलोकं स्म द्रष्टुं । अत्यक्रामत्स तथा सम्मतः स्यान्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ।
एतान् गुणान् कर्म्मकृतानवेक्ष्य भावाभावौ वर्त्तमानावनित्यौ । बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ।
चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक् च जिह्वा ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः । तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते तान्यव्यथो दुःखहीनः
प्रणुद्यात् ।
न त्वेव मन्ये पुरुषस्य कर्म्म संवर्त्तते सुप्रयुक्तं यथावत् । मातुः पितुः कर्म्मणाऽभिप्रसूतः संवर्द्धते विधिवद्भोजनेन ।
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्निन्दाप्रशंसे च भजन्त एव । परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव । ९६५
स त्वां गर्हे भारतानां विरोधादन्तो नूनं भविताऽयं प्रजानां । नोचेदिदं तव कर्म्मापराधात् कुरून् दहेत्कृष्णवर्त्मेव कक्षं ।
त्वमेवैको जातु पुत्रस्य राजन् वशं गत्वा सर्व्वलोके नरेन्द्र । कामात्मनः श्लाघनो द्यूतकाले नागाः शमं पश्य विपाकमस्य ।
अनाप्तानां संग्रहात्त्वं नरेन्द्र तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् । भूमिं स्फीतां दुर्ब्बलत्वादनन्तामशक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेन्द्र ।
अनुज्ञातो रथवेगावधूतः श्रान्तोऽभिपद्ये शयनं नृसिंह । प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्व्वचनं समेताः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनुज्ञातोऽद्यावसथं परेहि सुखं प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र। प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्व्वचनं
समेताः। ९७०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सञ्जययानपर्व्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च सञ्जययानपर्व्व ॥ ३१॥

॥ अथ प्रजागरपर्व्व ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः। विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय मा चिरं।
प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत्। ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति।
एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनं। अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय।
॥ द्वाःस्थ उवाच ॥ विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात्। द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि मां।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनं। अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्यो जातु दर्शने। ९७५
॥ द्वाःस्थ उवाच ॥ प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः। न हि ते दर्शने ऽकल्यो जातु राजाऽब्रवीद्धि मां।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनं। अब्रवीत्प्राञ्जलिर्व्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपं।
विदुरोऽहं महाप्राज्ञ सम्प्राप्तस्तव शासनात्। यदि किञ्चन कर्त्तव्यमयमस्मि प्रशाधि मां।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सञ्जयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः। अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति।
तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया। तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरं। ९८०
जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि। तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्म्मार्थकुशलो ह्यसि।
यतः प्राप्तः सञ्जयः पाण्डवेभ्यो न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः। सर्व्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता।
॥ विदुर उवाच ॥ अभियुक्तं बलवता दुर्ब्बलं हीनसाधनं। हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः।
कच्चिदेतैर्म्महादोषैर्न्न स्पृष्टोऽसि नराधिप। कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्न परितप्यसे।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः। अस्मिन् राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसम्मतः। ९८५
॥ विदुर उवाच ॥ राजा लक्षणसम्पन्नस्त्रैलोक्यस्याधिपो भवेत्। प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः।
विपरीततरश्च त्वं भागधेये न सम्मतः। अर्च्चिषां प्रक्षयाच्चैव धर्म्मात्मा धर्म्मकोविदः।
आनृशंस्यादनुक्रोशाद्धर्म्मात् सत्यात् पराक्रमात्। गुरुत्वात्त्वयि सम्प्रेक्ष्य बहून् क्लेशान् तितिक्षते।
दुर्य्योधने सौबले च कर्णे दुःशासने तथा। एतेष्वैश्वर्य्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि।
आत्मज्ञानं समारम्भस्तितिक्षा धर्म्मनित्यता। यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते। ९९०
निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते। अनास्तिकः श्रद्दधान एतत्पण्डितलक्षणं।
क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीः स्तम्भो मान्यमानिता। यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते।
यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे। कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते।
यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः। समृद्धिरसमृद्धिर्व्वा स वै पण्डित उच्यते।

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्म्मार्थावनुवर्त्तते । कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ।
यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्व्वते । न किञ्चिदवमन्यन्ते नराः पण्डितबुद्धयः ।
क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् । नासम्पृष्टो ह्युपयुङ्क्ते परार्थे तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ।
नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुं । आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ।
निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्व्वसति कर्म्मणः । अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ।
आर्य्यकर्म्मणि रज्यन्ते भूतिकर्म्माणि कुर्व्वते । हितञ्च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ।
न हृष्यत्यात्मसम्माने नावमाने न तप्यते । गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ।
तत्त्वज्ञः सर्व्वभूतानां योगज्ञः सर्व्वकर्मणां । उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ।
प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिभानवान् । आशुग्रन्थार्थवक्ता च यः स पण्डित उच्यते ।
श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा । असम्भिन्नार्य्यमर्य्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ।
अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः । अर्थांश्चाकर्म्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ।
स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति । मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ।
अकामान् कामयति यः कामयानान् परित्यजेत् । बलवन्तञ्च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसं ।
अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च । कर्म्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसं ।
संसारयति कृत्यानि सर्व्वत्र विचिकित्सते । चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ।
श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति । सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसं ।
अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते । अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ।
परं क्षिपति दोषेण वर्त्तमानः स्वयं तथा । यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ।
आत्मनो बलमज्ञाय धर्म्मार्थपरिवर्ज्जितं । अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ।
अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते । कदर्य्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसं ।
अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्य्यमेव वा । विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ।
एकः सम्पन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनं । योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ।
एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः । भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्त्ता दोषेण लिप्यते ।
एकं हन्यान्नवा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता । बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकं ।
एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्व्वशे कुरु । पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ।
एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते । सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ।
एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् । एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ।
एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे । सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ।
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ।
सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलं । क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ।

क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते। शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्ज्जनः। १०२०
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति। अक्षमावान् परं दोषैरात्मानञ्चैव योजयेत्।
एको धर्म्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा। विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा।
द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव। राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनं।
द्वे कर्म्मणी नरः कुर्व्वन्नस्मिंल्लोके विरोचते। अब्रुवन् परुषं किञ्चिदसतोऽनर्च्चयंस्तथा।
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ। स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः। १०२५
द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ। यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः।
द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्म्मणा। गृहस्थश्च निरारम्भः कार्य्यवांश्चैव भिक्षुकः।
द्वाविमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः। प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान्।
न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ। अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनं।
द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बद्ध्वा दृढां शिलां। धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनं। १०३०
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्य्यमण्डलभेदिनौ। परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः।
त्रयोपाया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ। कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः।
त्रिविधाः पुरुषा राजन् उत्तमाधममध्यमाः। नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्म्मसु।
त्रय एवाधना राजन् भार्य्या दासस्तथा सुतः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनं।
हरणञ्च परस्वानां परदाराभिमर्षणं। सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषा भयप्रदाः। १०३५
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्।
भक्तञ्च भजमानञ्च तवास्मीति च वादिनं। त्रीनेतान् शरणं प्राप्तान् विषमेऽपि न संत्यजेत्।
वरप्रदानं राज्यञ्च पुत्त्रजन्म च भारत। शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्त्रीणि चैकञ्च तत्समं।
चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात्। अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्य्यान्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च।
चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु श्रियाऽभिजुष्टस्य गृहस्थधर्म्मे। वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या। १०४०
चत्वार्य्याह महाराज साद्यस्कानि बृहस्पतिः। पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे।
देवतानाञ्च सङ्कल्पमनुभावञ्च धीमतां। विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्म्मणां।
चत्वारि कर्म्माण्यभयङ्कराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि। मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः।
पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्य्याः प्रयत्नतः। पिता माताऽग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ।
पञ्चैव पूजयन् लोके यशः प्राप्नोति केवलं। देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान्। १०४५
पञ्च त्वाऽनुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि। मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः।
पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियं। ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकं।
षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता। निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता।
षडिमान् पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे। अप्रवक्तारमाचार्य्यमनधीयानमृत्विजं।

अरक्षितारं राजानं भार्य्यां चाप्रियवादिनीं । ग्रामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितं । १०५०
षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन । सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ।
षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्त्तमनवेक्षणात् । गावः सेवा कृषिर्भार्य्या विद्या वृषलसङ्गतिः ।
षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्व्वोपकारिणं । आचार्य्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरं ।
नारीं विगतकामाश्च कृतार्थाश्च प्रयोजकं । नावं निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकं ।
आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः । स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन् । १०५५
ईर्षुर्घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः । परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ।
अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्य्या प्रियवादिनी च । वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्य्यं योऽधिगच्छति । न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ।
षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते । चौराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ।
प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः । राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः । १०६०
सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः । प्रायशो यैर्व्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वराः ।
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यञ्च पञ्चमं । महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ।
अष्टौ पूर्व्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः । ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ।
ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति । रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ।
नैतान् स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति । एतान् दोषान् नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुद्धा विसर्जयेत् । १०६५
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत । वर्त्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ।
समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः । पुत्त्रेण च परिष्वङ्गः सन्निपातश्च मैथुने ।
समये च प्रियालापः स्वयूथेषु समुन्नतिः । अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ।
अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यञ्च दमः श्रुतञ्च । पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ।
नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकं । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः । १०७०
दश धर्म्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।
त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश । तस्मादेतेषु सर्व्वेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । पुत्त्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतञ्चैव सुधन्वना ।
यः काममन्यू प्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनञ्च । विशेषविच्छ्रुतवान् क्षिप्रकारी तं सर्व्वलोकः कुरुते प्रमाणं ।
जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान् विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डं । जानाति मात्राञ्च तथा क्षमाञ्च तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा । १०७५
सुदुर्व्बलं नावजानाति कञ्चिद्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्व्वं । न विग्रहं रोचयते बलस्थैः काले च यो विक्रमते स धीरः ।
प्राप्यापदं न व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः । दुःखञ्च काले सहते महात्मा धुरन्धरस्तस्य जिताः सपत्नाः ।
अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः पापैः सन्धिं परदाराभिमर्षं । दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं न सेवते यश्च सुखी सदैव ।

न संरम्भेणारभते त्रिवर्गमाकारितः शंसति तत्त्वमेव। नमित्रार्थे रोचयते विवादं नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः।
योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च न दुर्ब्बलः प्रातिभाव्यं करोति। नात्याह किञ्चित्क्षमते वै विवादं सर्व्वत्र तादृग्लभते प्रशंसां। १०८०
यो नोद्धतं कुरुते जातु वेशं न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान्। न मूर्च्छितः कटुकान्याह किञ्चित् प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि।
न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्तमेति। न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्य्यं तमार्य्यशीलं परमाहुरार्य्याः।
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः। दत्त्वा न पश्चात् कुरुतेऽनुतापं स कथ्यते सत्पुरुषार्य्यशीलः।
देशाचारान् समयान् जातिधर्म्मान् बुभूषते यः स परावरज्ञः। स यत्र तत्रापि गतः सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति।
दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरं। मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं यः प्रज्ञावान् वर्ज्जयेत्स प्रधानः। १०८५
दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि प्रायश्चित्तान् विविधाल्लोकवादान्। एतानि यः कुरुते नैत्यिकानि तस्योत्थानं देवता धारयन्ति।
समैर्व्विवाहं कुरुते न हीनैः समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च। गुणैर्व्विशिष्टांश्च पुरो दधाति विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः।
मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म्म कृत्वा। ददात्यमित्रेष्वभियाचितः स्वं तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः।
चिकीर्षितं विप्रकृतञ्च यस्य नान्ये जनाः कर्म्म जानन्ति किञ्चित्। मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च नाल्पोऽप्यस्य च्यवते कश्चि-
दर्थः।
यः सर्व्वभूतप्रशमे निविष्टः सत्यो मृदुर्म्मानकृच्छुद्धभावः। अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः। १०९०
य आत्मनाऽपत्रपते भृशं नरः स सर्व्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत। अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः स तेजसा सूर्य्य इवावभासते।
वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः पाण्डोः पुत्त्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः। त्वयैव बाला वर्द्धिताः शिक्षिताश्च तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय।
प्रदायैषामुचितं तात राज्यं सुखी पुत्त्रैः सहितो मोदमानः। न देवानां नापि च मानुषाणां भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरहितवाक्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्य्यमनुपश्यसि। तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्म्मार्थकुशलो ह्यसि।
त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि प्रज्ञापूर्व्वं सर्व्वमजातशत्रोः। यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणां। १०९५
पापाशङ्की पापमेवानुपश्यन् पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाऽहं। कवे तन्मे ब्रूहि सर्व्वं यथावन्मनीषितं सर्व्वमजातशत्रोः।

॥ विदुर उवाच॥ शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियं। अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवं।
तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन् भवमिच्छन् कुरून्प्रति। वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे।
मिथ्योपेतानि कर्म्माणि सिध्येयुर्यानि भारत। अनुपायप्रयुक्तानि मास्म तेषु मनः कृथाः।
तथैव योगविहितं न सिध्येत् कर्म्म यन्नृप। उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः। ११००
अनुबन्धानपेक्षेत सानुबन्धेषु कर्म्मसु। सम्प्रधार्य्य च कुर्व्वीत न वेगेन समाचरेत्।
अनुबन्धञ्च सम्प्रेक्ष्य विपाकञ्चैव कर्म्मणां। उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्व्वीत वा न वा।
यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये। कोषे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते।
यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति। युक्तो धर्म्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति।
न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्त्तितव्यमसाम्प्रतं। श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमं। ११०५
भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसं। लोभाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमपेक्षते।

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् । हितञ्च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ।
वनस्पतेरपक्कानि फलानि प्रचिनोति यः । स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ।
यस्तु पक्कमुपादत्ते काले परिणतं फलं । फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ।
यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्पदः । तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया । ११२०
पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् । मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ।
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्व्वतः । इति कर्म्माणि सञ्चिन्त्य कुर्य्याद्वा पुरुषो न वा ।
अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथा गताः । कृतः पुरुषकारो हि भवेद्येषु निरर्थकः ।
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः । न तं भर्त्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ।
कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् । क्षिप्रमारभते कर्त्तुं न विघ्नयति तादृशान् । ११२५
ऋजु पश्यति यः सर्व्वं चक्षुषा प्रपिबन्निव । आसीनमपि तुष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ।
सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याद्दुरारुहः । अपक्कः पक्कसङ्काशो न तु शीर्य्येत कर्हिचित् ।
चक्षुषा मनसा वाचा कर्म्मणा च चतुर्व्विधं । प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ।
यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव । सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ।
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान् स्वेन तेजसा । वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः । ११३०
धर्म्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः । वसुधा वसुसम्पूर्णा वर्द्धते भूतिवर्द्धनी ।
अथ सन्त्यजतो धर्म्ममधर्म्मञ्चानुतिष्ठतः । प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्म्माहितं यथा ।
य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्द्दने । स एव यत्नः कर्त्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ।
धर्म्मेण राज्यं विन्देत धर्म्मेण परिपालयेत् । धर्म्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ।
अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः । सर्व्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनं । ११३५
सुव्याहृतानि सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः । सञ्चिन्वन् धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ।
गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ।
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा । अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदन्त्यपि ।
यदतप्तं प्रणमति न तत्सन्तापयन्त्यपि । यच्च स्वयं नतं दारु न तत्सन्तापयन्त्यपि ।
एतयोपमया धीरः सन्नमेत बलीयसे । इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे । ११४०
पर्ज्जन्यनाथाः पशवो राजानो मन्त्रिबान्धवाः । पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ।
सत्येन रक्ष्यते धर्म्मो विद्या योगेन रक्ष्यते । मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ।
मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान् रक्षत्यनुक्रमः । अभीक्ष्णं दर्शनं गाश्च स्त्रियो रक्ष्येत् कुचेलता ।
न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः । अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ।
य ईर्षुः परवित्तेषु रूपे वीर्य्ये कुलान्वये । सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः । ११४५
अकार्य्यकरणाद्भीतः कार्य्याणाञ्च विवर्ज्जनात् । अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन तत्पिबेत् ।

विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनोमदः। मदा एतेऽवलिप्तानामेत एव सतां दमाः।
असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः कश्चित्कार्य्यं कदाचन। तावन्न तस्य सुकृतं किञ्चित्कार्य्यं कदाचन।
मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतं। गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः।
असताञ्च गतिः सन्तोनत्वसन्तः सतां गतिः। जिता सभा वस्त्रवता मिष्टाशा गोमता जिता। ११४०
अध्वा जितो यानवता सर्व्वं शीलवता जितं।
शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति। न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः।
आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरं। तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ।
सम्पन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा। क्षुत् स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा।
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते। जीर्य्यन्त्यपि तु काष्ठानि दरिद्राणां महीपते। ११४५
अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयं। उत्तमानान्तु मर्त्यानामवमानात्परं भयं।
ऐश्वर्य्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः। ऐश्वर्य्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्त्तमानैरनिग्रहैः। तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव।
यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्षिणा। आपदस्तस्य वर्द्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराट्।
अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते। अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते। ११५०
आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत्। ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते।
वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिषु। परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते।
रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः। तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः।
एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलं। अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिं।
अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थञ्चैवाप्यनर्थतः। इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखं। ११५५
धर्म्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः। श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते।
अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः। इन्द्रियाणामनैश्वर्य्यादैश्वर्य्याद्भ्रश्यते हि सः।
आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः। आत्मा ह्येवात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः।
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः। स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः।
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ। कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः। ११६०
समवेक्ष्येह धर्म्मार्थौ सम्भारान् योऽधिगच्छति। स वै सम्भृतसम्भारः सततं सुखमेधते।
यः पञ्चाभ्यन्तरान् शत्रूनविजित्य मनोमयान्। जिगीषति रिपूनन्यान्रिपवोऽभिभवन्ति तं।
दृश्यन्ते हि दुरात्मानो बध्यमानाः स्वकर्म्मभिः। इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः।
असन्त्यागात्पापकृतामपापांस्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात्। शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावात् तस्मात्पापैः सह सन्धिं न कुर्य्यात्।
निजानुत्पततः शत्रून् पञ्च पञ्चप्रयोजनान्। यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरं। ११६५

अनसूयार्जवं शौचं सन्तोषः प्रियवादिता । दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनां ।
आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता । वाक् चैव गुप्ता दानञ्च नैतान्यन्त्येषु भारत ।
आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् । वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ।
हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलं । शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलं ।
वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः । अर्थवच्च विचित्रञ्च न शक्यं बहु भाषितुं । ११७०
अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता । सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ।
रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतं । वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतं ।
कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः । वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ।
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि । परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान्पण्डितो नावसृजेत् परेभ्यः ।
यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवं । बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति । ११७५
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ।
सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ । पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ।
राजलक्षणसम्पन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् । शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ।
अतीत्य सर्व्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः । तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ।
आनुक्रोशादानृशंस्याद्योऽसौ धर्मभृतां वरः । गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्क्लेशांस्तितिक्षति । ११८०
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः । शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्व्विचित्राणीह भाषसे ।
॥ विदुर उवाच ॥ सर्व्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्व्वभूतेषु चार्जवं । उभे त्वेते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ।
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो । इह कीर्त्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ।
यावत्कीर्त्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते । तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना । ११८५
स्वयम्बरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः । रूपेणाप्रतिमा राजन् विशिष्टपतिकाम्यया ।
विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह । प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ।
॥ केशिन्युवाच ॥ किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन । अथ केन स्म पर्य्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ।
॥ विरोचन उवाच ॥ प्राजापत्यास्तु वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः । अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ।
॥ केशिन्युवाच ॥ इहैवावां प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन । सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ । ११९०
॥ विरोचन उवाच ॥ तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे । सुधन्वानञ्च माञ्चैव प्रातर्द्रष्टासि सङ्गतौ ।
॥ विदुर उवाच ॥ अतीतायाञ्च शर्व्वर्य्यामुदिते सूर्य्यमण्डले । अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ।
विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितः स्थितः । सुधन्वा वै समागच्छत् प्राह्लादिं केशिनीं तथा ।
समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ । प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः ।

॥ सुधन्वोवाच ॥ अन्यालभे हिरण्मयं प्राह्लादेदं तवासनं। एकत्वमुपसम्पन्नो न त्वासेऽहं त्वया सह। १.१९९
॥ विरोचन उवाच ॥ तवार्हते तु फलकी कूर्चं वाऽप्यथ वा वृषी। सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनं।
॥ सुधन्वोवाच ॥ पिता पुत्त्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ क्षत्रियावपि। वृद्धौ वैश्यौ च शूद्रौ च नत्वन्याविति रेतरं।
पिता हि ते समासीनमुपासीतैव मामधः। बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किञ्चन बुध्यसे।
॥ विरोचन उवाच ॥ हिरण्यञ्च गवाश्वञ्च यद्वित्तमसुरेषु नः। सुधन्वन् विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः।
॥ सुधन्वोवाच॥ हिरण्यञ्च गवाश्वञ्च तवैवास्तु विरोचन। प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः। १२००
॥ विरोचन उवाच ॥ आवां कुत्र गमिष्याव: प्राणयोर्व्विपणे कृते। न तु देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित्।
॥ सुधन्वोवाच ॥ पितरं ते गमिष्याव: प्राणयोर्व्विपणे कृते। पुत्त्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत्।
॥ विदुर उवाच ॥ एवं कृतपणौ क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा। विरोचनसुधन्वानौ प्रह्लादो यत्र तिष्ठति।
॥ प्रह्लाद उवाच ॥ इमौ तौ सम्प्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह। आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गाविहागतौ।
किं वै सहैवं चरथो न पुरा चरथ: सह। विरोचनैतत्पृच्छामि किन्ते सख्यं सुधन्वना। १२०५
॥ विरोचन उवाच ॥ न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्व्विपणावहे। प्रह्लाद तत्त्वं पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदेः।
॥ प्रह्लाद उवाच ॥ उदकं मधुपर्कं वाऽप्यानयन्तु सुधन्वने। ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौ: पीवरीकृता।
॥ सुधन्वोवाच ॥ उदकं मधुपर्कं वा पथिष्वेवार्पितं मम। प्रह्लाद त्वन्तु मे तथ्यं प्रश्नं प्रब्रूहि पृच्छतः।
किं ब्राह्मणा: स्विच्छ्रेयांस उताहोस्विद्विरोचनः।
॥ प्रह्लाद उवाच ॥ पुत्त्र एको मम ब्रह्मंस्त्वञ्च साक्षादिह स्थित:। तयोर्व्विवदतो: प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत्। १२१०
॥ सुधन्वोवाच ॥ गां प्रदद्यास्त्वौरसाय यद्वान्यत् स्यात् प्रियं धनं। द्वयोर्व्विवदतोस्तथ्यं वाच्यञ्च मतिमंस्त्वया।
॥ प्रह्लाद उवाच ॥ अथ यो नैव प्रब्रूयात् सत्यं वा यदि वाऽनृतं। एतत् सुधन्वन् पृच्छामि दुर्व्विवक्ता स्म किं वसेत्।
॥ सुधन्वोवाच ॥ यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री याञ्चैवाक्षपराजित:। याञ्च भाराभितप्ताङ्गो दुर्व्विवक्ता स्म तां वसेत्।
नगरे प्रतिरुद्ध: सन् वहिर्द्वारे बुभुक्षित:। अमित्रान् भूयस: पश्येद्य: साक्ष्यमनृतं वदेत्।
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते। शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते। १२१५
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्। सर्व्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदेः।
॥ प्रह्लाद उवाच ॥ मत्त: श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन। माताऽस्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वन्तेन वै जित:।
विरोचन सुधन्वाऽयं प्राणानामीश्वरस्तव। सुधन्वन् पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनं।
॥ सुधन्वोवाच ॥ यद्धर्म्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदी:। पुनर्ददामि ते पुत्त्रं तस्मात्प्रह्लाद दुर्लभं।
एष प्रह्लाद पुत्त्रस्ते मया दत्तो विरोचन:। पादप्रक्षालनं कुर्य्यात् कुमार्य्या: सन्निधौ मम। १२२०
॥ विदुर उवाच ॥ तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि। मा गम: ससुतामात्यो नाशं पुत्त्रार्थमब्रुवन्।
न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत्। यन्तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तं।
यथा यथा हि पुरुष: कल्याणे कुरुते मन:। तथा तथाऽस्य सर्व्वार्था: सिध्यन्ते नात्र संशय:।
नैनं छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानं। नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले।

मद्यपानं कलहं पूगवैरं भार्य्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदं। राजद्विष्टं स्त्रीपुंसयोर्व्विवादं वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः।
सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्व्वं शलाकधूर्त्तञ्च चिकित्सकञ्च। अरिञ्च मित्रञ्च कुशीलवञ्च नैतान् साक्ष्ये विप्रकुर्वीत सप्त। १२२५
मानाग्निहोत्रमुतमानमौनं मानेनाधीतमुतमानयज्ञः। एतानि चत्वार्य्यभयङ्कराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि।
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी। पर्व्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक् पारदारिकः।
भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः। अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः।
स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चात्मवानपि। रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात् सर्व्वे ब्रह्महभिः समाः।
तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः। शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चार
यश्च। १२३०
जरा रूपं हरति हि धैर्य्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्म्मचर्य्यामसूया। क्रोधः श्रियं शीलमनार्य्यसेवा ह्रियं कामः सर्व्वमेवाभिमानः।
श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्सम्प्रवर्द्धते। दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति।
अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यञ्च दमः श्रुतञ्च। पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च।
एतान्गुणांस्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य। राजा यदा संश्रयते मनुष्यं सर्व्वान्गुणानेष गुणो विभर्त्ति।
अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि। चत्वार्य्येषामन्ववेतानि सद्भिश्चत्वारि चैषामनुयान्ति सन्तः। १२३५
यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च चत्वार्य्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः। दमः सत्यमार्ज्जवमानृशंस्यं चत्वार्य्येतान्यनुयान्ति सन्तः।
इज्याऽध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा। अलोभ इति मार्गोऽयं धर्म्मस्याष्टविधः स्मृतः।
तत्र पूर्व्वश्चतुर्व्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते। उत्तरश्च चतुर्व्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति।
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्म्मं। नासौ धर्म्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनाभ्युपेतं।
सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनं। शौर्य्यञ्च चित्रभाष्यञ्च दशेमे स्वर्गयोनयः। १२४०
पापं कुर्व्वन् पापकीर्त्तिः पापमेवाश्नुते फलं। पुण्यं कुर्व्वन् पुण्यकीर्त्तिः पुण्यमत्यन्तमश्नुते।
तस्मात्पापं न कुर्व्वीत पुरुषः शंसितव्रतः। पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः।
नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः। पुण्यं प्रज्ञां वर्द्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः।
वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः। पुण्यं कुर्व्वन् पुण्यकीर्त्तिः पुण्यं स्थानं स्म गच्छति।
तस्मात्पुण्यं निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः। असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृच्छठः। १२४५
स कृच्छ्रं महदाप्नोति न चिरात्पापमाचरन्। अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन् सदा।
न कृच्छ्रं महदाप्नोति सर्व्वत्र च विरोचते। प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः।
प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्म्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुं। दिवसेनैव तत् कुर्य्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत्।
अष्टमासेन तत् कुर्य्यात् येन वर्षाः सुखं वसेत्। पूर्व्वे वयसि तत् कुर्य्यात् येन वृद्धः सुखं वसेत्।
यावज्जीवेन तत् कुर्य्याद्येनामुत्र सुखं वसेत्। जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्य्याञ्च गतयौवनां। १२५०
शूरं विजितसङ्ग्रामं गतपारं तपस्विनं। धनेनाधर्म्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते।
असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्य्यते। गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनां।

अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः। ऋषीणाञ्च नदीनाञ्च कुलानाञ्च महात्मनां।
प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च। द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्ज्जवी।
क्षत्रियः शीलभाग्राजंश्चिरं पालयते महीं। सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः। १२५५
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुं। बुद्धिश्रेष्ठानि कर्म्माणि बाहुमध्यानि भारत।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च। दुर्य्योधने च शकुनौ मूढे दुःशासने तथा।
कर्णे चैश्वर्य्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि। सर्व्वैर्गुणैरुपेतास्तु पाण्डवा भरतर्षभ।
पितृवत्त्वयि वर्त्तन्ते तेषु वर्त्तस्व पुत्रवत्।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरहितवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३४ ॥
॥ विदुर उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं। आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतं। १२६०
चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतं। साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्य्यपृच्छन्त वै पुरा।
॥ साध्या ऊचुः ॥ साध्या देवा वयमेते महर्षे दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुमोऽनुमातुं। श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदारां।
॥ हंस उवाच ॥ एतत्कार्य्यममराः संश्रुतं मे धृतिः शमः सत्यधर्म्मानुवृत्तिः। ग्रन्थिं विनीय हृदयस्य सर्व्वं प्रियाप्रिये चात्मसमं नयीत।
आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षितः। आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति।
नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी। न चाभिमानी न च हीनवृत्तो रूक्षां वाचमुषतीं वर्ज्जयीत। १२६५
मर्म्माण्यस्थीनि हृदयं तथाऽसून् रूक्षा वाचो निर्दहन्तीह पुंसां। तस्माद्वाचमुषतीं रूक्षरूपां धर्म्मारामो नित्यशो वर्ज्जयीत।
अरुन्तुदं परुषं रूक्षवाचं वाक्कण्टकैर्व्वितुदन्तं मनुष्यान्। विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वै वहन्त।
परश्चेदेनमभिविध्येत बाणैर्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कप्रदीप्तैः। स विध्यमानोऽप्यतिदह्यमानो विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति।
यदि सन्तं सेवति यद्यसन्तं तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव। वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति।
अतिवादं न प्रवदेन्न वादयेद्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत्। हन्तुञ्च यो नेच्छति पापकं वै तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय।१२७०
अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयं। प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थं।
यादृशैः संनिविशते यादृशांश्चोपसेवते। यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः।
यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते। निवर्त्तनाद्धि सर्व्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि।
न जीयते नानुजिगीषतेऽन्यान्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च। निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो न शोचते हृष्यति नैव चायं।
भावमिच्छति सर्व्वस्य नाभावे कुरुते मनः। सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः। १२७५
नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च। रन्ध्रं परस्य जानाति यः स मध्यमपूरुषः।
दुःशासनस्तूपहतोऽभिशस्तो नावर्त्तते मन्युवशात् कृतघ्नः। न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः।
न श्रद्दधाति कल्याणं परेभ्यो ह्यात्मशङ्कितः। निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः।
उत्तमानेव सेवेत प्राप्तकाले तु मध्यमान्। अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः।

प्राप्नोति वै वित्तमयं बलेन नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण । न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां न वृत्तमाप्नोति महाकुलानां । १२८०

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ महाकुलेभ्यः स्पृहयन्ति देवा धर्मार्थनित्याश्च बहुश्रुताश्च । पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं भवन्ति वै
कानि महाकुलानि ।

॥ विदुर उवाच ॥ तपो दमो ब्रह्मवित्त्वं वितानाः पुण्या विवाहाः सततान्नदानं । येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति सम्यग्वृत्ता
स्तानि महाकुलानि ।

येषां वृत्तं न व्यथते न योनिश्चित्तप्रसादेन चरन्ति धर्मं । ये कीर्त्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ।

अनिज्यया कुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ।

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । १२८५

ब्राह्मणानां परि वात् परिवादाच्च भारत । कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ।

कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽर्थतः । कुलसङ्ख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ।

वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ।

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च । अक्षीणो वृत्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।

गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया । कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः । १२९०

मा नः कुले वैरकृत् कश्चिदस्तु राजामात्यो मा परस्वापहारी । मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा पूर्व्वाशी वा पितृदेवाति
थिभ्यः ।

यश्च नो ब्राह्मणान् हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान् द्विषेत् । न नस्स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्व्वपेत् कृषीन् ।

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता । सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ।

श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिं । प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्म्मिणां पुण्यकर्म्मिणां ।

सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै शक्तो वोढुं न तथाऽन्ये महीजाः । एवं युक्ता भारसहा भवन्ति महाकुलीना न तथाऽन्ये
मनुष्याः । १२९५

न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्य्यं । यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत तद्वै मित्रं सङ्गतानीतराणि ।

यः कश्चिदप्यसम्बद्धो मित्रभावेन वर्त्तते । स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणं ।

चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः । पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ।

चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगं । अर्थाः समतिवर्त्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ।

अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः । शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा । १३००

सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ।

अर्चयेदेव मित्राणि सति वाऽसति वा धने । नानर्थयन् प्रजानाति मित्राणां सारफल्गुतां ।

सन्तापाद्भ्रश्यते रूपं सन्तापाद्भ्रश्यते बलं । सन्तापाद्भ्रश्यते ज्ञानं सन्तापाद्व्याधिमृच्छति ।

अनवाप्यञ्च शोकेन शरीरं चोपतप्यते । अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मास्म शोके मनः कृथाः ।

पुनर्नरो म्रियते जायते च पुनर्नरो हीयते वर्द्धते च । पुनर्नरो याचति याच्यते च पुनर्नरः शोचति शोच्यते च । १३०५

सुखञ्च दुःखञ्च भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितञ्च। पर्य्यायशः सर्व्वमेते स्पृशन्ति तस्माद्धीरो नच हृष्येन्न शोचेत्।
चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि तेषां यद्यद्वर्द्धते यत्र यत्र। ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तनुरूद्धः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया। मन्दानाम्मम पुत्त्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति।
नित्योद्विग्नमिदं सर्व्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः। यत्तत् पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते।
॥ विदुर उवाच ॥ नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात्। नान्यत्र लोभसन्त्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ। १२१०
बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत्। गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं योगेन विन्दति।
अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः। रागद्वेषविनिर्म्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः।
स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्म्मणः। तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते।
स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते। न स्त्रीषु राजन्रतिमाप्नुवन्ति न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः।
न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्म्मं न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः। न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति न वै भिन्नाः प्रशमं रोच
यन्ति। १२१५
न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं योगक्षेमङ्कल्पते नैव तेषां। भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं न विद्यते किञ्चिदन्यद्विनाशात्।
सम्पन्नं गोषु सम्भाव्यं सम्भाव्यं ब्राह्मणे तपः। सम्भाव्यं चापलं स्त्रीषु सम्भाव्यं ज्ञातितो भयं।
तन्तवोऽप्यायिता नित्यं तनवो बहुलाः समाः। बहून् बहुत्वादायासान् सहन्तीत्युपमा सतां।
धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च। धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ।
ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च। वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते। १२२०
महानप्येकजो वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठितः। प्रसह्य एव वातेन सस्कन्धो मर्द्दितुं क्षणात्।
अथ ये सहिता वृक्षाः सङ्घशः सुप्रतिष्ठिताः। ते हि शीघ्रतमान् वातान् सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात्।
एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितं। शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजं।
अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च। ज्ञातयः सम्प्रवर्द्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत।
अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः। येषाञ्चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः। १२२५
न मनुष्ये गुणः कश्चिद्राजन्सधनतामृते। अनातुरत्वाद्भद्रन्ते मृतकल्पा हि रोगिनः।
अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुष्णं। सताम्पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य।
रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वं। दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यं।
पुरा ह्युक्तं नाकरोस्त्वं वचो मे द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन्। दुर्य्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां कितवत्वं पण्डिता वर्ज्जयन्ति।
न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते सूक्ष्मो हि धर्म्मस्तरसा सेवितव्यः। प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्त्रपौ
त्त्रान्। १२३०
धार्त्तराष्ट्राः पाण्डवान् पालयन्तु पाण्डोः सुतास्तव पुत्त्रांश्च पान्तु। एकारिमित्राः कुरवो ह्येकधर्म्मा जीवन्तु राजन् सुखिनः
समृद्धाः।
मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ। पार्थान् बालान् वनवासप्रतप्तान् गोपायस्व स्वंयशस्तात रक्षन्।

सन्धत्स्व त्वं कौरवान् पाण्डुपुत्रैर्मातेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु । सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्व्वे दुर्य्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरहितवाक्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ सप्तदशेमान् राजेन्द्र मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । वैचित्रवीर्य्य पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ।
दानवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् । अथो मरीचिनः पादानग्राह्यान् ग्रह्णतस्तथा । १३३५
यश्चाशिष्यं शास्ति वै यश्च तुष्येद्यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तं । स्त्रियश्च यो रक्षति भद्रमश्नुते यश्चायाच्यं याचते कत्थते च ।
यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्य्यं यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी । अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ।
वध्वाऽवहासं श्वशुरो मन्यते यो वध्वावसन्नभयो मानकामः । परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं स्त्रियञ्च यः परिवदतेऽतिवेलं ।
यश्चापि लब्ध्वा न स्मरामीतिवादी दत्त्वा च यः कत्थति याच्यमानः । यश्चासतः सत्त्वमुपानयीत एतान्नयन्ति निरय पाशहस्ताः ।
यस्मिन् यथा वर्त्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्त्तितव्यं स धर्मः । मायाचारो मायया वर्त्तितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ।
१३४०
जरा रूपं हरति हि धैर्य्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्मचर्य्यामसूया । कामो ह्रियं वृत्तमनार्य्यसेवा क्रोधः श्रियं सर्व्वमेवाभिमानः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शतायुरुक्तः पुरुषः सर्व्ववेदेषु वै यदा । नाप्नोत्यथ च तत्सर्व्वमायुः केनेह हेतुना ।
॥ विदुर उवाच ॥ अतिमानोऽतिवादश्च तथाऽत्यागो नराधिप । क्रोधश्चात्मविधित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ।
एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनां । एतानि मानवान् घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ।
विश्वस्तस्यैति यो दारान् यश्चापि गुरुतल्पगः । वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत । १३४५
आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः । शरणागतहा चैव सर्व्वे ब्रह्महणः समाः । एतैः समेत्य कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ।
गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्यः शेषान्नभोक्ता ह्यविहिंसकश्च । नानर्थकृत्याकुलः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ।
सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।
यो हि धर्मं समाश्रित्य हित्वा भर्त्तुः प्रियाप्रिये । अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ।
त्यजेत् कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् । १३५०
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ।
द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणां । तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।
उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राजन्नेवं युक्तं वचनं प्रातिपेयं । तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य न रोचते तव वैचित्रवीर्य्य ।
काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरान् पराजयेथाः पाण्डवान् धार्त्तराष्ट्रैः । हित्वा सिंहान् क्रोष्टुकान् गूहमानः प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ।
यस्तात न क्रुध्यति सर्व्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य । तस्मिन् भृत्या भर्त्तरि विश्वसन्ति नचैनमापत्सु परित्यजन्ति । १३५५
न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन राज्यं धनं सञ्जिघृक्षेदपूर्व्वं । त्यजन्ति ह्येनं वञ्चिता वै विरुद्धाः स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ।

कृत्यानि पूर्व्वं परिसंख्याय सर्व्वाण्यायव्यये चानुरूपाञ्च वृत्तिं । संगृह्णीयादनुरूपान् सहायान् सहायसाध्यानि हि दुष्क
राणि ।
अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्त्तुः सर्व्वाणि कार्य्याणि करोत्यतन्द्रीः । वक्ता हितानामनुरक्त आर्य्यः शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ।
वाक्यन्तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः । प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी त्याज्यः स तादृक् त्वरयैव भृत्यः ।
अस्तब्धमक्लीवमदीर्घसूत्रं सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्य्यमन्यैः । अरोगजातीयमुदारवाक्यं भृत्यं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नं । १९६०
न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले । न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयीत ।
न निह्नवं मन्त्रगतस्य गच्छेत्संसृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य । न च ब्रूयान्नाश्वसिमि त्वयीति सकारणं व्यपदेशन्तु कुर्य्यात् ।
घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः पुत्त्रो भ्राता विधवा बालपुत्त्रा । सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्जनीयाः स्युरेते ।
अष्टौ गुणास्तात पुरुषन्दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यञ्च श्रुतन्दमश्च । पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ।
एतान्गुणांस्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य । राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्व्वान् गुणानेष गुणो बिभर्त्ति । १९६५
गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः । स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च श्रीः सौकुमार्य्यं प्रवराश्च नार्य्यः ।
गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजन्ते आरोग्यमायुश्च बलं सुखञ्च । अनाविलं चास्य भवत्यपत्यं न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ।
अकर्म्मशीलञ्च महाशनञ्च लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसं । अदेशकालज्ञमनिष्टवेशमेतान् गृहे न प्रतिवासयेत ।
कदर्य्यमाक्रोशकमश्रुतं च वनौकसं धूर्त्तममान्यमानिनं । निष्ठूरिणं कृतवैरं कृतघ्नमेतान् भृशार्त्तोऽपि न जातु याचेत् ।
संक्लिष्टकर्म्माणमतिप्रमादं नित्यानृतञ्चादृढभक्तिकञ्च । विसृष्टरागं पटुमानिनञ्चाप्येतान्न सेवेत नराधमान् षट् । १९७०
सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः । अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ।
उत्पाद्य पुत्त्राननृणांश्च कृत्वा वृत्तिञ्च तेभ्योऽनुविधाय काञ्चित् । स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्व्वा अरण्यसंस्थोऽथ मुनिर्बुभूषेत् ।
हितं यत्सर्व्वभूतानामात्मनश्च सुखावहं । तत्कुर्य्यादीश्वरे ह्येतन्मूलं सर्व्वार्थसिद्धये ।
बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च । व्यवसायश्च यस्य स्यात् तस्यावृत्तिभयं कुतः ।
पश्य दोषान् पाण्डवैर्विग्रहे त्वं यत्र व्यथेयुरपि देवाः सशक्राः । पुत्त्रैर्व्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः । १९७५
भीष्मस्य कोपस्तव चैवेन्द्रकल्पद्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य । उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः श्वेतो ग्रहस्तिर्य्यगिवापतन् खे ।
तव पुत्त्रशतञ्चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः । पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बरां ।
धार्त्तराष्ट्रा वनं राजन् व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः । मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन्वनात् ।
न स्याद्वनमृते व्याघ्रान् व्याघ्रा न स्युर्ऋते वनं । वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान् रक्षति काननं ।
न तथेच्छन्ति कल्याणान् परेषां वेदितुं गुणान् । यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः । १९८०
अर्थे सिद्धिं परामिच्छन् धर्म्ममेवादितश्चरेत् । न हि धर्म्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतं ।
यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशितः । तेन सर्व्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्व्विकृतिश्च या ।
यो धर्म्ममर्थं कामञ्च यथाकालं निषेवते । धर्म्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ।
सन्नियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः । स श्रियो भाजनं राजन् यश्चापत्सु न मुह्यति ।
बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे । यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते । १९८५

अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते । तृतीयं धनलाभन्तु बलमाहुर्मनीषिणः ।
यत्त्वस्य सहजं राजन् पितृपैतामहं बलं । अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतं ।
येन त्वेतानि सर्व्वाणि संगृहीतानि भारत । यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ।
महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः । तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
स्त्रीषु राजसु सर्प्पेषु स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु । भोगेष्वायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्त्तुमर्हति । १३९०
प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तोश्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि । न होममन्त्रा न च मङ्गलानि नाथर्व्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ।
सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्त्रश्च भारत । नावज्ञेया मनुष्येण सर्व्वे ह्येतेऽतितेजसः ।
अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु । न चोपयुङ्क्ते तद्दारु यावन्नोद्दीप्यते परैः ।
स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते । तद्दारु च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ।
एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः । क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते । १३९५
लताधर्म्मा सपुत्त्रस्त्वं शालाः पाण्डुसुता मताः । न लता वर्द्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ।
वनं राजंस्त्वं सपुत्त्रोऽम्बिकेय सिंहान् वने पाण्डवांस्तात विद्धि । सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत्सिंहा विनश्येयुर्ऋते वनेन ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
॥ विदुर उवाच ॥ ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ।
पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ । सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ।
यस्योदकं मधुपर्कञ्च गाञ्च न मन्त्रवित् प्रतिगृह्णाति गेहे । लोभाद्भयादर्थकार्प्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्य्याः । १४००
चिकित्सकः शल्यकर्त्तावकीर्णी स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च । सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ।
अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं दधि क्षीरं मधु तैलं घृतञ्च । तिला मांसं फलमूलानि शाकं रक्तं वासः सर्व्वगन्धा गुडाश्च ।
अरोषणो यः समलोष्टाश्मकाञ्चनः प्रहीणशोको गतसन्धिविग्रहः । निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये त्यजन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ।
नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः सुसंयतात्माग्निकार्य्येषु चोद्यः । वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः ।
अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् । दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः । १४०५
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ।
अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः । श्लक्ष्णो मधुरवाक् स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ।
पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः । स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ।
पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसं । गोषु चात्मसमं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ।
भृत्यैर्वाणिज्यचारञ्च पुत्त्रैः सेवेत च द्विजान् । अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्त्रमश्मनो लोहमुत्थितं । १४१०
तेषां सर्व्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति । नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते । यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।

स राजा सर्व्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्य्यमश्नुते। करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत्।
धर्म्मकामार्थकार्य्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते। गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः।
अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते। नासुहृत्परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुं। १४१५
अपण्डितो वाऽपि सुहृत् पण्डितो वाप्यनात्मवान्। नापरीक्ष्य महीपालः कुर्य्यात्सचिवमात्मनः।
अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च। कृतानि सर्वकार्य्याणि यस्य पारिषदा विदुः।
धर्म्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः। गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयं।
अप्रशस्तानि कार्य्याणि यो मोहादनुतिष्ठति। स तेषां विपरिभ्रंशाद्भ्रश्यते जीवितादपि।
कर्म्मणान्तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहं। तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं मतं। १४२०
अनधीत्य यथा वेदान्न विप्रः श्राद्धमर्हति। एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति।
स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः। अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप।
अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः। आत्मप्रत्ययकोषस्य स्वाधीनेयं वसुन्धरा।
नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः। भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्व्वहरो भवेत्।
ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्त्ता वेद स्त्रियं तथा। अमात्यं नृपतिर्व्वेद राजा राजानमेव च। १४२५
न शत्रुर्व्वशमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः। न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद्बले सति।
अहताद्धि भयं तस्माज्जायते न चिरादिव। दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च।
नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च। निरर्थकलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितं।
कीर्त्तिञ्च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते। प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः।
न तं भर्त्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः। न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये। १४३०
लोकपर्य्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः। विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत।
धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते। अनार्य्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्म्मिकं।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा। अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः।
आवर्त्तयन्ति भूतानि सम्यक् प्रणिहिता च वाक्। अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः।
अपि सङ्क्षीणकोषोऽपि लभते परिवारणं। धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा। १४३५
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः। असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः।
तादृङ्नराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप। न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि।
यः कोपयति निर्द्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनं। येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत।
सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत्। येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च।
ये चानार्य्यसमासक्ताः सर्व्वे ते संशयं गताः। यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता। १४४०
मज्जन्ति तेऽवशा राजन्नद्यामश्मप्लवा इव। प्रयोजनेषु ये शक्ता न विशेषेषु भारत।
तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः। यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः।

यं प्रशंसन्ति बन्धकेया न स जीवति मानवः । हित्वा तान् परमेष्वासान् पाण्डवानमितौजसः ।
आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्य्योधने महत् । तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वमचिरादिव ।
ऐश्वर्य्यमदसम्मूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ १४४५
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरवाक्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा । धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयं तस्माद्वद
त्वं श्रवणे धृतोऽहं ।
॥ विदुर उवाच ॥ अप्राप्तकाले वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् । लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानञ्च भारत ।
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः । मन्त्रमूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ।
द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः । प्रिये शुभानि कार्य्याणि द्वेष्ये पापानि चैव ह ।
उक्तं मया जातमात्रेऽपि राजन् दुर्य्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकं । तस्य त्यागात्पुत्त्रशतस्य वृद्धिरस्यात्यागात्पुत्त्रशतस्य नाशः ॥ १४५०
न वृद्धिर्ब्बहु मन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् । क्षयोऽपि बहु मन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् । क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ।
समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे । धनवृद्धान् गुणैर्हीनान् धृतराष्ट्र विवर्जय ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्व्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसम्मतं । न चोत्सहे सुतन्त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ।
॥ विदुर उवाच ॥ अतीवगुणसम्पन्नो न जातु विनयान्वितः । सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्द्दमुपेक्षते । १४५५
परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च । परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ।
सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयं । अर्थादाने महान् दोषः प्रदाने च महद्भयं ।
ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः । ते पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
युक्तांश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान् विवर्जयेत् । निवर्त्तमाने सौहार्द्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ।
या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखं । यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये । १४६०
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमधिगच्छति । तादृशैः सङ्गतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
निशम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान् दूराद्विवर्जयेत् । यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरं ।
स पुत्त्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते । ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभं ।
कुलवृद्धिञ्च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर । श्रेयसा योक्ष्यसे राजन् कुर्व्वाणो ज्ञातिसत्क्रियां ।
विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ । किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः । १४६५
प्रसादं कुरु वीराणां पाण्डवानां विशाम्पते । दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ।
एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप । वृद्धेन हि त्वया कार्य्यं पुत्त्राणां तात शासनं ।
मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणं । ज्ञातिभिर्व्विग्रहस्तात न कर्त्तव्यः शुभार्थिना ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ । सम्भोजनं सङ्कथनं सम्प्रीतिश्च परस्परं ।
ज्ञातिभिः सह कार्य्याणि न विरोधः कदाचन । ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च । १४७०

सुहृन्तासारयन्तीह दुर्हृदा मध्यर्यन्ति च । सुहृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
अधर्षणीय: शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि । श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति । पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
तान्वा हतान्सुतान् वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय । येन खट्वां समारूढ: परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत् कुर्य्यादध्रुवे जीविते सति । न कश्चिन्नापनयति पुमानन्यत्र भार्गवात् । १४७५
शेषसम्प्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति । दुर्य्योधनेन यद्येतत्पापन्तेषु पुरा कृतं ।
त्वया तत् कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर । तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मष: ।
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणां । सुव्याहृतानि धीराणां फलत: परिचिन्त्य य: ।
अध्यवस्यति कार्य्येषु चिरं यशसि तिष्ठति । असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ।
उपलभ्यञ्चाविदितं विदितं चाननुष्ठितं । पापोदयफलं विद्वान् यो नारभति वर्द्धते । १४८०
यस्तु पूर्व्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्त्तते । अगाधपङ्के दुर्म्मेधा विषमे विनिपात्यते ।
मन्त्रभेदस्य षट् प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत् । अर्थसन्ततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यश: ।
मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसम्भवं । दुष्टामात्येषु विश्रम्भं दूताच्चाकुशलादपि ।
द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृप: । त्रिवर्गचरणे युक्त: स शत्रूनधितिष्ठति ।
न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य वा । धर्म्मार्थौ वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि । १४८५
नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति । अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हुतमनग्निकं ।
मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या सम्पाद्य चासकृत् । श्रुत्वा दृष्ट्वाऽथ विज्ञाय प्राज्ञैर्म्मैत्रीं समाचरेत् ।
अकीर्त्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रम: । हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणं ।
परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्य्यया । परीक्षेत कुलं राजन् भोजनाच्छादनेन च ।
उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते । अपि निर्म्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुन: । १४९०
प्राज्ञोपसेवितं वैद्यं धार्म्मिकं प्रियदर्शनं । मित्रवन्तं सुवाक्यञ्च सुहृदं परिपालयेत् ।
दुष्कुलीन: कुलीनो वा मर्य्यादां यो न लङ्घयेत् । धर्म्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान् स कुलीनशताद्वर: ।
ययोश्चित्तेन वा चित्तं नैभृतं नैभृतेन वा । समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्म्मैत्री न जीर्य्यति ।
दुर्ब्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव । विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ।
अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च । तथैवापेतधर्म्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुध: । १४९५
कृतज्ञं धार्म्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकं । जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते ।
इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युनाऽपि विशिष्यते । अत्यर्थं पुनरुत्सर्ग: सादयेद्दैवतान्यपि ।
मार्द्दवं सर्व्वभूतानामनसूया क्षमा धृति: । आयुष्याणि बुधा: प्राहुर्म्मित्राणां चापि मानना ।
अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते । मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतं ।

आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः । अतीते कार्य्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते । १५००
कर्म्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते । तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ।
मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवं । भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनं ।
अनिर्व्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च । महान् भवत्यनिर्व्विण्णः सुखं चानन्त्यमश्नुते ।
नातःश्रीमत्तरं किञ्चिदन्यत्पथ्यतमं तथा । प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
क्षमेदशक्तः सर्व्वस्य शक्तिमान् धर्म्मकारणात् । अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता । १५०५
यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्म्मार्थाभ्यां न हीयते । कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ।
दुःखार्त्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च । न श्रीर्व्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ।
आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपं । अशक्तं मन्यमानास्तु धर्षयन्ति कुबुद्धयः ।
अत्यार्य्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतं । प्रज्ञाभिमानिनञ्चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ।
न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च । नैषा गुणान् कामयते नैर्गुण्यान्नानुरज्यते । १५१०
उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते । अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतं ।
रतिपुत्रफला नारी दत्तभुक्तफलं धनं । अधर्म्मोपार्जितैरर्थैर्यः करोत्यौर्ध्वदेहिकं ।
न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् । कान्तारे वनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु सम्भ्रमे ।
उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति सत्त्ववतां भयं । उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तु । तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलं । १५१५
हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलं । अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्व्वचनमौषधं । न तत्परस्य सन्दध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ।
सङ्क्षेपेणैष धर्म्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्त्तते । अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत्कदर्य्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतं । स्त्रीधूर्त्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।
चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्य्यो न च नास्तिके । अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । १५२०
चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते कीर्त्तिरायुर्यशो बलं । अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्म्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्व्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः । अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजं ।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकं । अध्वा जरा देहवतां पर्व्वतानां जलं जरा ।
असम्भोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा । अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलं ।
मलं पृथिव्या वाह्लीकाः पुरुषस्यानृतं मलं । कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः । १५२५
सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु । ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलं ।
न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन जयेत्स्त्रियः । नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ।
यस्य दानजितं मित्रं शत्रवो युधि निर्जिताः । अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितं ।
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा । धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न कथञ्चिन्न जीव्यते ।

यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः। नालमेकस्य तत्सर्व्वमिति पश्यन्न मुह्यति। १५३०

राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्त्रेषु सममाचर। समता यदि ते राजन् स्वेषु पाण्डुसुतेषु वा।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः॥ ३८॥

॥ विदुर उवाच ॥ योऽभ्यर्चितः सद्भिरसज्जमानः करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा। क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्तमलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः।

महान्तमप्यर्थमधर्म्मयुक्तं यः सन्त्यजत्यनपाकृष्ट एव। सुखं सुदुःखान्यवमुच्य शेते जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य।

अनृते च समुत्कर्षो राजगामि च पैशुनं। गुरोश्चालीकनिर्ब्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया।

असूयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो बधः। अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः। १५३५

आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च। स्तब्धता चाभिमानित्वं तथाऽत्यागित्वमेव च।

एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः। सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखं।

सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखं। नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः।

नान्तकः सर्व्वभूतानां न पुंसां वामलोचना।

आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्य्यता। अपालनं हन्ति पशूंश्च राजन्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रं। १५४०

अजाश्च कांस्यं रजतञ्च नित्यं मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च। वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीन एतानि ते सन्तु गृहे सदैव।

अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी। विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णनाभोऽथ रोचना।

गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत्। देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत।

इदञ्च त्वां सर्व्वपरं ब्रवीमि पुण्यं पदं तात महाविशिष्टं। न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्म्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः।

नित्यो धर्म्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः। त्यक्त्वाऽनित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये सन्तुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः। १५४५

महाबलान्पश्य महानुभावान् प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णां। राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान् गतान्नरेन्द्रान् वशमन्तकस्य।

मृतं पुत्त्रं दुःखपुष्टं मनुष्या उत्क्षिप्य राजन् स्वगृहान्निर्हरन्ति। तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्ति चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति।

अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून्। द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः।

उत्सृज्य विनिवर्त्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः। अपुष्पानफलान् वृक्षान्यथा तात पतत्त्रिणः।

अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्म्मान्वेति स्वयं कृतं। तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्म्मं सञ्चिनुयाच्छनैः। १५५०

अस्माल्लोकादूर्द्ध्वममुष्य चाधो महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारं। तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन्।

इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथावन्निशम्य सर्व्वं प्रतिपत्तुमेव। यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति।

आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था सत्योदका धृतिकूला दयोर्म्मिः। तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्म्मा पुण्यो ह्यात्मा नित्यमलोभ एव।

कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीं। नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर।

प्रज्ञावृद्धं धर्म्मवृद्धं स्वबन्धुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धं। कार्य्याकार्य्ये पूजयित्वा प्रसाद्य यः सम्पृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित्। १५५५

धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादञ्च चक्षुषा । चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचञ्च कर्म्मणा ।
नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्ज्जी । सत्यं ब्रुवन्गुरवे कर्म्म कुर्व्वन्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ।
अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य्य चाग्नीनिष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च । गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा हतः सङ्ग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ।
वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च । त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गे दिव्यसुखानि भुङ्क्ते ।
ब्रह्म क्षत्रं वैश्यवर्णञ्च शूद्रः क्रमेणैतान्न्यायतः पूजयानः । तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपापस्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते । १४९०
चातुर्व्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो हेतुं चात्र ब्रुवतो मे निबोध । क्षात्राद्धर्म्माद्धीयते पाण्डुपुत्रस्तं त्वं राजन् राजधर्म्मे नियुङ्क्ष्व ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा । ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ मां ।
सा तु बुद्धिः कृताऽप्येवं पाण्डवान् प्रति मे सदा । दुर्य्योधनं समासाद्य पुनर्व्विपरिवर्त्तते ।
न दिष्टमप्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केनचित् । दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पौरुषन्तु निरर्थकं ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि प्रजागरपर्व्वणि विदुरवाक्ये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ समाप्तञ्च प्रजागरपर्व्व ॥

॥ अथ सनत्सुजातपर्व्व ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते । तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे । १४९५
॥ विदुर उवाच ॥ धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः । सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ।
स ते गुह्यान् प्रकाशांश्च सर्व्वान् हृदयसंश्रयान् । प्रवक्ष्यति महाराज सर्व्वबुद्धिमतां वरः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः । त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ।
॥ विदुर उवाच ॥ शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे । कुमारस्य तु या बुद्धिर्व्वेद तां शाश्वतीमहं ।
ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् । न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते । १५००
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनं । कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतं । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ।
स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्म्मणा । सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ।
भगवन् संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसः । यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ।
यं श्रुत्वाऽयं मनुष्येन्द्रः सर्व्वदुःखातिगो भवेत् । लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जराऽन्तकौ । १५०५
विषहेरन् भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ । अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ।
इति महाभारते उद्योगपर्व्वणि सनत्सुजातपर्व्वणि विदुरप्रार्थने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् । सनत्सुजातं रहिते महात्मा पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सनत्सुजात यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादं । देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्य्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यं ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ अपृच्छः कर्म्मणा यच्च मृत्युर्नास्तीति चापरं। शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः।
उभे सत्ये क्षत्त्रियैतस्य विद्धि मोहान्मृत्युः सम्मतोऽयं कवीनां। प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि।
प्रमादाद्वै असुराः पराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति। न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तून्नह्यस्य रूपमुपलभ्यते हि। १५८०
यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहुरात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्य्यं। पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम्।
अस्यादेशान्निःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः। अहंगतेनैव चरन् विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित्।
ते मोहितास्तद्वशे वर्त्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति। ततस्तान्देवा अनुविप्लवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति।
कर्म्मोदये कर्म्मफलानुरागास्ते तत्रानुयान्ति न तरन्ति मृत्युं। सदर्थयोगानवगमात्समन्तात्प्रवर्त्तते भोगयोगेन देही।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्याऽर्थयोगेऽस्य गतिर्हि नित्या। मिथ्याऽर्थयोगाभिहतान्तरात्मा स्मरन्नुपास्ते विषयान्सम
न्तात्। १५८५
अभिध्या वै प्रथमं हन्ति लोकान् कामक्रोधावनुगृह्याशु पश्चात्। एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्य्येण तरन्ति मृत्युं।
सोऽभिध्यायन्नुत्पतितान्निहन्यादनादरेणाप्रतिबुध्यमानः। नैनं मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा एवं विद्वान् यो विनिहन्ति कामान्।
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति। कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किञ्चित्पुरुषो रजः।
तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते। मुह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रवत्सुखं।
अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्य्यात्किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः। अमन्यमानः क्षत्त्रिय किञ्चिदन्यन्नाधीयीत निर्णुदन्नि
वास्य चायुः। १५९०
स क्रोधलोभौ मोहवानन्तरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः। एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह
मृत्योः। विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यानेवाहुरिज्यया साधुलोकान् द्विजातीनां पुण्यकृतान्सनातनान्। तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा एत
द्विद्वानुपैति कथं नु कर्म्म।
॥ सनत्सुजात उवाच ॥ एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तथाऽर्थजातञ्च वदन्ति वेदाः। अनीह आयाति परं परात्मा प्रयाति
मार्गेण निहत्य मार्गान्।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणं स चेदिदं सर्व्वमनुक्रमेण। किं वाऽस्य कार्य्यमथ वा सुखञ्च तन्मे विद्वन्
ब्रूहि सर्व्वं यथावत्।
॥ सनत्सुजात उवाच ॥ दोषो महानत्र विभेदयोगे ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः। तथाऽस्य नाधिक्यमपैति किञ्चि
दनादियोगेन भवन्ति पुंसः। १५९५
य एतद्वा भगवान्स नित्यो विकारयोगेन करोति विश्वं। तथाच तच्छक्तिरिति स्म मन्यते तथाऽर्थयोगेच भवन्ति वेदाः।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ येऽस्मिन्धर्म्मान्नाचरन्तीह केचित्तथा धर्म्मान् केचिदिहाचरन्ति। धर्म्मः पापेन प्रतिहन्यते स्विदुताहो धर्म्मः प्रतिहन्ति पापं।
॥ सनत्सुजात उवाच ॥ उभयमेव तत्रोपयुज्यते फलं धर्म्मस्यैवेतरस्य च।
तस्मिन्स्थितो वाऽप्युभयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धं। तथाऽन्यथा पुण्यमुपैति देही तथागतं पापमुपैति सिद्धं।

गत्वोभयं कर्म्मणा युज्यतेऽस्थिरं शुभस्य पापस्य स चापि कर्म्मणा। धर्म्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान्धर्म्मो बलीयानिति तस्य सिद्धिः। १९००

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यानिहाहुः स्वस्य धर्म्मस्य लोकान्द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान्। तेषां क्रमान्कथय ततोऽपि चान्या न्नैतद्विद्वन्वेत्तुमिच्छामि कर्म्म।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ येषां व्रतेऽथ विस्पर्द्धा बले बलवतामिव। ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोके प्रकाशकाः।
येषां धर्म्मे च विस्पर्द्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनं। ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपं।
तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः। नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनं।
यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपं। अन्नं पानं ब्राह्मणस्य तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत्। १९०५
यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयं। अतिरिक्तमिवाकुर्व्वन् स श्रेयान्नेतरो जनः।
यो वा कथयमानस्य ह्यात्मानं नानुसंज्वरेत्। ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जीत तदन्नं सम्मतं सतां।
यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये। एवन्ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्य्यस्योपसेवनात्।
नित्यमज्ञातचर्य्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः। ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैवं विद्युर्ब्राह्मणं बुधाः।
को ह्यनन्तरमात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति। निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्व्वद्वैतविवर्जितं। तस्माद्धि क्षत्रियस्यापि ब्रह्मावसति पश्यति। १९१०
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा।
अश्रान्तः स्यादनादाता सम्मतो निरुपद्रवः। शिष्टो न शिष्टवत्स स्यात् ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः।
अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या देवे तथा क्रतौ। ते दुर्द्धर्षा दुष्प्रकम्प्यास्तान्विद्याद्ब्रह्मणस्तनुं।
सर्व्वान्स्विष्टकृतो देवान् विद्याद्य इह कश्चन। न समानो ब्राह्मणस्य तस्मिन्प्रयतते स्वयं।
यमप्रयतमानन्तु मानयन्ति स मानितः। न मान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसंज्वरेत्। १९१५
लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा। विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः।
अधर्म्मनिपुणा मूढा लोके मायाविशारदाः। न मान्यं मानयिष्यन्ति मान्यानामवमानिनः।
नवै मानञ्च मौनञ्च सहितौ वसतः सदा। अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदः।
श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी। ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय।
द्वाराणि तस्येह वदन्ति सन्तो बहुप्रकाराणि दुराधराणि। सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्या यथाम मोहप्रतिबन्धकानि। १९२०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सनत्सुजातपर्व्वणि सनत्सुजातवाक्ये एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावं। मौनेन विद्वानुत याति मौनं कथं मुने मौनमिहाचरन्ति।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ यतो न वेदा मनसा सहैनमनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनं। यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथाऽयं स तन्मयत्वेन विभाति राजन्।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ऋचो यजूंषि यो वेद सामवेदञ्च वेद यः। पापानि कुर्व्वन्पापेन लिप्यते किं न लिप्यते।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ नैनं सामान्यृचो वाऽपि न यजूंष्यविचक्षणं। त्रायन्ते कर्म्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहं।
न च्छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानं। नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्त काले। १६२५

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न चेद्वेदा विना धर्म्मं त्रातुं शक्ता विचक्षण। अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः।
॥ सनत्सुजात उवाच ॥ तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव। निर्द्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति।
तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान्। पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात् संजायते ज्ञानविदीपितात्मा।
ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान् अथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी। अस्मिन् कृतं तत्परिगृह्य सर्व्वममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गं।
अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते। ब्राह्मणानामिमे लोका धाले तपसि तिष्ठतां। १६३०
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं समृद्धमसमृद्धं तपो भवति केवलं। सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयं।
॥ सनत्सुजात उवाच ॥ निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते। एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलं।
तपोमूलमिदं सर्व्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय। तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः। सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनं।
॥ सनत्सुजात उवाच ॥ क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथा नृशंसानि दशत्रि राजन्। धर्म्मादयो द्वादश ते पितॄणां शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानां। १६३५
क्रोधः कामो लोभमोहौ विधित्साऽकृपाऽसूये मानशोकौ स्पृहा च। ईर्षा जुगुप्सा च मनुष्यदोषा वर्ज्याः सदा द्वादशैते नराणां।
एकैकः पर्य्युपास्ते ह मनुष्यान्मनुजर्षभ। लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः।
विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी बिभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च। एतान् पापाः षण्नराः पापधर्म्मान् प्रकुर्व्वते नोत्रसन्तः सुदुर्गे।
सम्भोगसम्विद्विषमोऽतिमानी दत्तानुतापी कृपणो बलीयान्। वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा एते परे सप्त नृशंसवर्गाः।
धर्म्मश्च सत्यञ्च दमस्तपश्च अमात्सर्य्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया। यज्ञश्च दानञ्च धृतिः श्रुतञ्च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य। १६४०
यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेत् द्वादशभ्यः सर्व्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात्। त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वाऽर्थितो यस्तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः।
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितं। तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।
दमो ह्यष्टादशगुणः प्रतिकूलं कृताकृते। अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थौ च तथा स्पृहा।
क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च। मत्सरश्च विहिंसा च परितापस्तथाऽरतिः।
अपस्मारश्चातिवादस्तथा सम्भावनात्मनि। एतैर्व्विमुक्तो दोषैर्यः स दान्तः सद्भिरुच्यते। १६४५
मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्विधः। विपर्य्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः।
श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयो दुष्करो भवेत्। तेन दुःखं तरत्येव भिन्नं तस्मिन् जिते कृते।
श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः श्रियं प्राप्य न हृष्यति। इष्टापूर्त्ते द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः।
कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः। अप्यवाच्यं वदन्त्येनं स तृतीयो गुणः स्मृतः।

त्यक्तैर्द्रव्यैर्यद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः । नच कर्म्मसु सिद्धेषु दुःखं तेन च न ग्लपेत् । १६५०
सर्व्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् । अप्रिये च समुत्पन्ने व्यथां जातु न गच्छति ।
इष्टान् पुत्त्रांश्च दारांश्च न याचेत कदाचन । अर्हते याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भवेत् ।
अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो भवेत् । सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथाऽसंग्रह एव च । एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
तथा त्यागोऽप्रमादश्च सचाप्यष्टगुणो मतः । अष्टौ दोषाः प्रमादस्य तान्दोषान्परिवर्जयेत् । १६५५
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत । अतीतानागतेभ्यश्च मुक्त्युपेतः सुखी भवेत् ।
सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः । तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितं ।
निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् । एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतं ।
दोषैरेतैर्व्वियुक्तस्तु गुणैरेतैः समन्वितः । एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलं ।
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र सङ्क्षेपात्प्रब्रवीमि ते । एतत्पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरापहं । १६६०
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आख्यानपञ्चमैर्व्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः । तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ।
द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे । तेषान्तु कतरः स स्याद्यमहं वेद वै द्विजं ।
॥ सनत्सुजात उवाच ॥ एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः । सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते । दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत् प्रवर्त्तते ।
सत्यात्प्रच्यवमानानां सङ्कल्पश्च तथा भवेत् । ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् । १६६५
मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्याथ कर्म्मणा । सङ्कल्पसिद्धः पुरुषः सङ्कल्पानधितिष्ठति ।
अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् । नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परं ।
ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः । विद्याद्बहुपठन्तन्तु द्विजं वै बहुपाठिनं ।
तस्मात्क्षत्त्रिय मामंस्था जल्पितेनैव वै द्विजं । य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ।
छन्दांसि नाम क्षत्त्रिय तान्यथर्व्वा पुरा जगौ महर्षिसङ्घ एषः । छन्दोविदस्ते य उतानधीतवेदा न वेदवेद्यस्य विदुर्हि तत्त्वं । १६७०
छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र । छन्दोविदस्ते न च तानधीत्य गता न वेदस्य नवेद्यमार्य्याः ।
न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति कश्चित्त्वेतान् बुध्यते वापि राजन् । यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यं ।
न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यं । यो वेद वेदं सच वेद वेद्यं यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यं ।
यो वेद वेदान्नस वेद वेद्यं न तं विदुर्व्वेदविदो न वेदाः । तथाऽपि वेदेन विदन्ति वेदं ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ।
धामांशभागस्य तथाहि वेदा यथा च शाखा हि महीरुहस्य । संवेदने चैव यथामनन्ति तस्मिन्हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे । १६७५
अभिजानामि ब्राह्मणं व्याख्यातारं विचक्षणं । यश्छिन्नविचिकित्सः स व्याचष्टे सर्व्वसंशयान् ।
नास्य पर्य्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणं । नार्व्वाचीनं कुतस्तिर्य्यङ्नादिशन्तु कथञ्चन ।

तस्य पर्य्येषणं गच्छेत् प्रत्यर्थिषु कथञ्चन । अविचिन्वन्निमं वेदे तपः पश्यति तं प्रभुं ।

तूष्णीम्भूत उपासीत न चेष्टेन्मनसा पि च । अभ्यावर्त्तेत तद्ब्रह्म अन्तरात्मनि विश्रुतं ।

मौनाद्ध स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः । स्वलक्षणन्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते । १९८०

सर्व्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते । तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ।

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्व्वदर्शी भवेन्नरः । सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन् तद्विद्वान्सर्व्वविद्भवेत् ।

धर्म्मादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति । वेदेषु चानुपूर्व्व्येण एतद्बुद्ध्या ब्रवीमि ते ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सनत्सुजातपर्व्वणि सनत्सुजातवाक्ये द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सनत्सुजात यामिमां परां त्वं ब्राह्मीं वाचं वदसे विश्वरूपां । परां हि कामेन सुदुर्लभां कथां तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं यन्मां पृच्छस्यतिहृष्यस्यतीव । बुद्धौ विलीने मनसि प्रचिन्त्या विद्या हि सा ब्रह्मचर्य्येण लभ्या । १९८५

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अत्यन्तविद्यामिति यत्सनातनीं ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्य्येण सिद्धां । अनारभ्यां वसतीह कार्य्यकाले कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्य्येण सिद्धां । यां प्राप्यैनं मर्त्यलोकं त्यजन्ति या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रह्मचर्य्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा । तत्कथं ब्रह्मचर्य्यं स्यादेतद्ब्रह्मन्ब्रवीहि मे ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ आचार्य्ययोनिमिह ये प्रविश्य भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति । इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति प्रहाय देहं परमं यान्ति योगं ॥

अस्मिंल्लोके वै जयन्तीह कामान्ब्राह्मीं स्थितिं ह्यनुतितिक्षमाणाः । त आत्मानं निर्हरन्तीह देहान्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः । १९९०

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत । आचार्य्यशास्ता या जातिः सा पुण्या साऽजराऽमरा ।

यः प्रावृणोत्यवितथेन वर्णानृतं कुर्व्वन्नमृतं संप्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ।

गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः । मानं न कुर्य्यान्नादधीत रोषमेष प्रथमो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ।

शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः । ब्रह्मचर्य्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ।

आचार्य्यस्य प्रियं कुर्य्यात्प्राणैरपि धनैरपि । कर्म्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते । १९९५

समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथाचरेत् । तत्पुत्रे च तथा कुर्व्वन्द्वितीयः पाद उच्यते ।

आचार्य्येणात्मकृतं विजानन् ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन । यन्मन्येत तं प्रति हृष्टबुद्धिः स वै तृतीयो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ।

नाचार्य्यस्यानपाकृत्य प्रवासं प्राज्ञः कुर्व्वीत नैतदहं करोमि । इतीव मन्येत न भाषयेत स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः ।

कालेन पादं लभते तथाऽर्थं ततश्च पादं गुरुयोगतश्च । उत्साहयोगेन च पादमृच्छेत् शास्त्रेण पादञ्च ततोऽभियाति ।

धर्म्मादयो द्वादश यस्य रूपमन्यानि चाङ्गानि तथा बलञ्च । आचार्य्ययोगे फलतीति चाहुर्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्य्यं । २०००

एवं प्रवृत्तो यदुपालभेत वै धनमाचार्य्याय तदनुप्रयच्छेत् । स तां वृत्तिं बहुगुणामेवमेति गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ।
एवं वसन्सर्व्वतो वर्द्धतीह बहून् पुत्रांल्लभते च प्रतिष्ठां । वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च वसन्त्यस्मिन् ब्रह्मचर्य्ये जनाश्च ।
एतेन ब्रह्मचर्य्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् । ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ।
गन्धर्व्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् । एतेन ब्रह्मचर्य्येण सूर्य्योऽप्यह्नाय जायते ।
आकाङ्क्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव । एवं ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे । १००५
य आश्रयेत्पावयेच्चापि राजन्सर्व्वं शरीरं तपसा तप्यमानः । एतेन वै बाल्यमभ्येति विद्वान् मृत्युन्तथा स जयत्यन्तकाले ।
अन्तवतः क्षत्रिय ते जयन्ति लोकाञ्जनाः कर्म्मणा निर्म्मलेन । ब्रह्मैव विद्वांस्तेन चाभ्येति सर्व्वं नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा । सद्ब्रह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वान्कथं
रूपं तदमृतमक्षरं पदं ।
॥सनत्सुजात उवाच ॥ आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमायसमर्कवर्णं । न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे नैतत् समुद्रे
सलिलं बिभर्त्ति ।
न तारकासु नच विद्युदाश्रितं नचाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य । नचापि वायौ नच देवतासु नैतच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्य्ये । १०१०
नवर्क्षु तन्नयजुःषु नाप्यथर्व्वसु न दृश्यते वै विमलेषु सामसु । रथन्तरे बार्हद्रथे वाऽपि राजन्महाव्रते नैव दृश्येद्ध्रुवं तत् ।
अपारणीयं तमसः परस्तात्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले । अणीयोरूपं क्षुरधारयासमं महच्च रूपं तद्वै पर्व्वतेभ्यः ।
सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः । भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र हि ।
अनामयं तन्महदुद्यतं यशो वाचो विकारं कवयो वदन्ति । यस्मिन्जगत्सर्व्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सनत्सुजातपर्व्वणि सनत्सुजातवाक्ये त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४३ ॥
॥ सनत्सुजात उवाच ॥ शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता । ईर्ष्या मोहो विधित्सा च कृपाऽसूया जुगुप्सता। १०१५
द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ।
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्य्युपासते । यैराविष्टो नरः पापं मूढसंज्ञो व्यवस्यति।
स्पृहयालुरुग्रः परुषो वदान्यः क्रोधं बिभ्रन्मनसा वै विकत्थी । नृशंसधर्म्माः षडिमे जना वै प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ।
सम्भोगसम्विद्विषमोऽतिमानी दत्वा विकत्थी कृपणो दुर्व्वलश्च । बहुप्रशंसी वनिताद्विट् सदैव सप्तैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ।
धर्म्मश्च सत्यञ्च तपो दमश्च अमात्सर्य्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया । दानं श्रुतञ्चैव धृतिः क्षमा च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य। १०२०
यो नैतेभ्यः प्रच्यवेद्द्वादशभ्यः सर्व्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् । त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यो नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यं ।
दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितं । एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणां ।
सद्वाऽसद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते। नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुर्व्वते जनाः ।
मदोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरा योऽप्रकीर्त्तितः। लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषावचः ।
कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनं । अर्थहानिर्व्विवादश्च मात्सर्य्यं प्राणिपीडनं । १०२५
ईर्ष्या मोदो ऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता । तस्मात्प्राज्ञो न माद्येत सदा ह्येतद्विगर्हितं।
सौहृदे वै षड्गुणा वेदितव्याः प्रिये हृष्यन्त्यप्रिये च व्यथन्ते । स्यादात्मनः सुचिरं याचते यो ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात्।

इष्टान्पुत्रान्विभवान् स्वांश्च दारानभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः। त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामात् भुङ्क्ते कर्म स्वाश्रिमबाधने च।
द्रव्यवान् गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः। पञ्चभूतानि पञ्चभ्यो निवर्त्तयति तादृशः।
एतत्समृद्धमप्यूर्द्ध्वं तपो भवति केवलं। सत्त्वात्प्रच्यवमानानां सङ्कल्पेन समाहितम्। १७२०
यतो यज्ञाः प्रवर्द्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात्। मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्याथ कर्म्मणा।
सङ्कल्पसिद्धं पुरुषमसङ्कल्पोऽधितिष्ठति। ब्राह्मणस्य विशेषेण किञ्चान्यदपि मे शृणु।
अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचो विकारान् कवयो वदन्ति। अस्मिन् योगे सर्व्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति।
न कर्म्मणा सुकृतेनैव राजन्सत्यञ्जयेज्जुहुयाद्वा यजेद्वा। नैतेन बालोऽमृत्युमभ्येति राजन् रतिञ्चासौ न लभत्यन्तकाले।
तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसाऽपि न। तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां प्रीतिरोषौ विवर्जयेत्। १७२५
अत्रैव तिष्ठन् क्षत्रिय ब्रह्माविशति पश्यति। वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते।
इतिश्री महाभारते उद्योगपर्व्वणि सनत्सुजातपर्व्वणि सनत्सुजातवाक्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४४ ॥
॥ सनत्सुजात उवाच॥ यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः। तद्वै देवा उपासते तस्मात्सूर्य्यो विराजते।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं।
शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते। तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनं।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं। १७४०
अपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे। अतन्द्रितः सवितुर्व्विवस्वानुभौ बिभर्त्ति पृथिवीं दिवञ्च।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं।
उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च दिशः शुक्रो भुवनं बिभर्त्ति। तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं।
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तोऽध्रुवस्याव्ययकर्म्मणः। केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि। १७४५
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं।
न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनं। मनीषयाऽथो मनसा हृदा च य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं।
द्वादशपूगां सरितं पिबन्तो देवरक्षितां। मध्वीक्षन्तश्च ते तस्याः सञ्चरन्तीह घोरां।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं। १७५०
तदर्द्धमासं पिबति सञ्चित्य भ्रमरो मधु। ईशानः सर्व्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत्।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं।
हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य ह्यपक्षकाः। तत्र ते पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशं।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं।
पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे। हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते। १७५५
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं।

तस्मादे वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा । तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ।
सर्व्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः । आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् । तञ्चेत्सततमूर्द्धाय न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यं । तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं पश्यन्ति मूढा न विराजमानं ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
असाधना वाऽपि ससाधना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु । समानमेतदमृतस्येतरस्य मुक्तास्तत्र मध्व उत्सं समापुः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति तदा हुतं चाहुतमग्निहोत्रं । मा ते ब्राह्मी लघुतामादधीत प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
एवंरूपो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् । यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहार्थो न रिष्यते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान् सन्तत्य सम्पतेत् । मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः । हितो मनीषी मनसा न तप्यते ये प्रव्रजेयुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
गूहन्ति सर्पा इव गह्वराणि स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः । तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा यथाऽध्वानं मोहयन्ते भयाय ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
नाहं सदाऽसत्कृतः स्यां न मृत्युर्नचामृत्युरमृतं मे कुतः स्यात् । सत्यानृते सत्यसमानबन्धे सतश्च योनिरसतश्चैक एव ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
न साधुना नोत असाधुना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु । समानमेतदमृतस्य विद्यादेवं युक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रं । मनो ब्राह्मी लघुतामादधीत प्रज्ञानञ्चास्य नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।
एवं यः सर्व्व भूतेषु आत्मानमनुपश्यति । अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परं ।
यथोदपाने महति सर्व्वतः सम्प्लुतोदके । एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजानतः ।
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा न दृश्यतेऽसौ हृदि सन्निविष्टः । अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ।

अहमेव स्मृतो माता पिता पुत्त्रोऽस्म्यहं पुनः। आत्माऽहमपि सर्व्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च।

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्त्रश्च भारत। ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोऽप्यहं।

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा ओतप्रोतोऽहमजरः प्रतिष्ठः। अजश्चरो रात्रमतन्द्रितोऽहं मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः।

अणोरणीयान् सुमनाः सर्व्वभूतेषु जायति। पितरं सर्व्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः। १७९०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सनत्सुजातपर्व्वणि सनत्सुजातवाक्ये पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः॥४५॥ समाप्तञ्च सनत्सुजातपर्व्व।

॥ अथ यानसन्धिपर्व्व ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता। सार्द्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्व्वरी।

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व्व एव ते। सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदृक्षया।

शुश्रूषमाणाः पार्थानां वाचो धर्म्मार्थसंहिताः। धृतराष्ट्रमुखाः सर्व्वे ययू राजसभां शुभां।

सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषणां। चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां चन्दनवारिणा।

रुचिरैरासनैस्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि। अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः। १७९५

भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्म्मा जयद्रथः। अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च वाह्लिकः।

विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः। सर्व्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ।

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभां। दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौवलः।

दुर्म्मुखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः। कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्य्योधनममर्षणं।

विविशुस्तां सभां राजन् सुराः शक्रसदो यथा। आविशद्भिस्तदा राजन् शूरैः परिघबाहुभिः। १८००

शुशुभे सा सभा राजन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा। ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां सर्व्वे महौजसः।

आसनानि विचित्राणि भेजिरे सूर्य्यवर्च्चसः। आसनस्थेषु सर्व्वेषु तेषु राजसु भारत।

द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्त्रमुपस्थितं। अयं स रथ आयाति योऽयासीत्पाण्डवान्प्रति।

दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः। उपयाय तु स क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली।

प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः। १८०५

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान् गत्वा तं विजानीत कौरवाः। यथावयः कुरून्सर्व्वान् प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः।

अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत्। यूनश्चाभ्यवदन् पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः।

यथाऽहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्व्वमितो गतः। अब्रुवं पाण्डवान् गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयप्रत्यागमने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पृच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः। धनञ्जयस्तात युधां प्रणेता दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा।

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्य्योधनो वाचमिमां शृणोतु यदब्रवीदर्ज्जुनो योत्स्यमानः। युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा धनञ्जयः शृण्वतः केशवस्य। १८१०

अन्ववस्तो बाहुवीर्य्यं विद्दान् उपह्वरे वासुदेवस्य वीरः । अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी मध्ये ब्रूया धार्त्तराष्ट्रं कुरूणां ।
संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मनः सूतपुत्त्रस्य सूत । यो योद्धुमाशंसति मां सदैव मन्दप्रज्ञः कालपक्वोऽतिमूढः ।
ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय समानीताः शृण्वतां चापि तेषां । यथा समग्रं वचनं मयोक्तं सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तत् ।
यथा नूनं देवराजस्य देवाः शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्व्वे । तथाऽशृण्वन् पाण्डवाः सृञ्जयाश्च किरीटिना वाचमुक्तां समर्थां ।
इत्यब्रवीदर्ज्जुनो योत्स्यमानो गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः । न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्त्तराष्ट्रो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य
राज्ञः । १८१५
अस्ति नूनं कर्म्म कृतं पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्त्तराष्ट्रैः । येषां युद्धं भीमसेनार्ज्जुनाभ्यां तथाऽश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ।
शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन धृष्टद्युम्नेनाऽथ शिखण्डिना च । युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव योऽपध्यानान्निर्द्दहेद्गां दिवञ्च ।
तैश्चेद्योद्धुं मन्यते धार्त्तराष्ट्रो निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानां । मा तत्कार्षीः पाण्डवस्यार्थहेतोरुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वं ।
यां तां वने दुःखशय्यामवात्सीत्प्रव्राजितः पाण्डवो धर्म्मचारी । आप्नोतु तां दुःखतरामनर्थामन्त्यां शय्यां धार्त्तराष्ट्रः परासुः ।
ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन शौर्य्येणाथो धर्म्मगुप्त्या बलेन । अन्यायवृत्तिः कुरु पाण्डवेयानध्यातिष्ठद्धार्त्तराष्ट्रो दुरात्मा । १८२०
मायोपधः प्रणिपातार्ज्जवाभ्यां तपोदमाभ्यां धर्म्मगुप्त्या बलेन । सत्यं ब्रुवन्प्रतिपन्नो नृपो नस्तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलं ।
यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्सुघोरं । अवस्रष्टा कुरुषूद्वृत्तचेतास्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।
कृष्णवर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे । एवं दग्धा धार्त्तराष्ट्रस्य सेनां युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽन्ववेक्ष्य ।
यदा द्रष्टा भीमसेनं रथस्थं गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तं । अमर्षणं पाण्डवं भीमवेगं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।
सेनाऽग्रगं दंशितं भीमसेनं स्वालक्षणं वीरहणं परेषां । घ्नन्तं चमूमन्तकसन्निवेशं तदा स्मर्त्ता वचनस्याभिमानी । १८२५
यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागान् निपातितान् गिरिकूटप्रकाशान् । कुम्भैरिवास्रग्वमतो भिन्नकुम्भांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वत
प्स्यत् ।
महासिंहो गाव इव प्रविश्य गदापाणिर्धार्त्तराष्ट्रानुपेत्य । यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्व
तप्स्यत् ।
महाभये वीतभयः कृतास्त्रः समागमे शत्रुबलावमर्द्दी । सकृद्रथेनाप्रतिमान्रथौघान् पदातिसङ्घान् गदयाऽभिनिघ्नन् ।
शैक्येन नागांस्तरसा विगाहन् यदा छेत्ता धार्त्तराष्ट्रस्य सैन्यं । छिन्दन्वनं परशुनेव शूरस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।
तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं ग्रामं यथा धार्त्तराष्ट्रान्समीक्ष्य । पक्वं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं परासिक्तं विपुलं स्वम्बलौघं । १८३०
हतप्रवीरं विमुखं भयार्त्तं पराङ्मुखं प्रायशो धृष्टयोधं । शस्त्रार्च्चिषा भीमसेनेन दग्धं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।
उपासङ्गेभ्यश्चरन् दक्षिणेन परं शतान्नकुलश्चित्रयोधी । यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रचेता तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।
सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु दीर्घकालं नकुलो याम शेत । आशीविषः क्रुद्ध इवोद्वमन् विषं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।
त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय समादिष्टा धर्म्मराजेन सूत । रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवन्तो दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्त्तराष्ट्रः ।
शिशून् कृतास्त्रानशिशुप्रकाशान् यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् । त्यक्त्वा प्राणान् कौरवानाद्रवन्तस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रो
ऽन्वतप्स्यत् । १८३५
यदा गतोद्वाहमकूजनाक्षं सुवर्णतारं रथमाततायी । दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः ।

महाभये सम्प्रवृत्ते रथस्थं विवर्त्तमानं समरे कृतास्त्रं । सर्व्वा दिशः सम्पतन्तं समीक्ष्य तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।
ह्रीनिषेवो निपुणः सत्यवादी महाबलः सर्व्वधर्म्मोपपन्नः । गान्धारिमार्च्छंस्तुमुले क्षिप्रकारी क्षेप्ता जनान् सहदेवस्तरस्वी।
यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेषून् शूरान् कृतास्त्रान्रथयुद्धकोविदान्। आशीविषान् घोरविषानिवायतस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रो ऽन्वतप्स्यत्।
यदाऽभिमन्युः परवीरघाती शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन्। विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्रस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।१८४०
यदा द्रष्टा बालमबालवीर्य्यं द्विषच्चमूं मृत्युमिवापतन्तं । सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रो ऽन्वतप्स्यत् ।
प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो विशारदाः सिंहसमानवीर्य्याः। यदा क्षेप्तारो धार्त्तराष्ट्रान्ससैन्यांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।
वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ पृथक् चमूभ्यामभिवर्त्तमानौ। यदा द्रष्टारौ धार्त्तराष्ट्रान् ससैन्यांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।
यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्वन् शिरांसि यूनां समरे रथस्थः। क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तैस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।
यदा विराटः परवीरघाती सहोत्तरः शत्रुचमूं प्रवेष्टा। मत्स्यैः सार्द्धमनृशंसरूपैस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।　१८४५
ज्येष्ठं मात्स्यमनृशंसार्य्यरूपं विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात्। यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थे तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्।
रणे हते कौरवाणां प्रवीरे शिखण्डिना सत्तमे शान्तनूजे। न जातु नः शत्रवो धारयेयुरसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि।
यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्वन् भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी। दिव्यैर्हयैरवमृद्नन्रथौघांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्।
यदा द्रष्टा सृञ्जयानामनीके धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानं। अस्त्रं यस्मै गुह्यमुवाच धीमान्द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्त्तराष्ट्रः।
यदा स सेनापतिरप्रमेयः पराभवन्निषुभिर्धार्त्तराष्ट्रान्। द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्। १८५०
धीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी स लक्ष्मीवान् सोमकानां प्रबर्हः। न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेरन् येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः।
इदञ्च ब्रूया मा वृणीष्वेति लोके युद्धे द्वितीयं सचिवं रथस्थं। शिनेर्नप्तारं प्रवृणीम सात्यकिं महाबलं वीतभयं कृतास्त्रं।
महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी। शिनेर्नप्ता तालमात्रायुधोऽयं महारथो वीतभयः कृतास्त्रः।
यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन्। प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधमुख्यांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्।
यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा। सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावः संवेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्रणाग्रे।१८५५
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा भिन्द्यादिगरीन् संहरेत्सर्व्वलोकान्। अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो दिविस्थितः सूर्य्य इवाभिभाति।
चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य भूयान्। यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं सर्व्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः।
हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भिर्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य। द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्धार्त्तराष्ट्रस्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः।
यदा रथं हेममणिप्रकाशं श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रं। द्रष्टा समास्थितं केशवेन तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः।

यदा मौर्व्वीस्तलनिर्घोषमुग्रं महाशब्दं वज्रनिर्घोषतुल्यं। विधूयमानस्य महारणे मया स गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः।१८६०

तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः। दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारे प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे।

बलाहकादुच्चरतः सुभीमान् विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान्। सहस्रघ्नान् द्विषतां सङ्गरेषु अस्थिच्छिदो मर्म्मभिदः सुपुङ्खान्।

यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्बाणसङ्घान् गाण्डीवमुक्तानापततः शिताग्रान्। हयान् गजान्वर्म्मिणश्चाददानांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्।

यदा मन्दः परबाणान्विमुक्तान्ममेषुभिर्ह्रियमाणान् प्रतीपान्। तिर्य्यग्विध्य च्छिद्यमानान् पृषत्कैस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्।

यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात्। प्रचेतार उत्तमाङ्गानि यूनां तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्। १८६५

यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो महागजेभ्योऽश्वगतान् सुयोधान्। शरैर्हतान् पातितांश्चैव रङ्गे तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्।

असम्प्राप्तानस्त्रपथं परस्य यदा द्रष्टा नश्यतो धार्त्तराष्ट्रान्। अकुर्वतः कर्म्म युद्धं समन्तात्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्।

पदातिसङ्घान्रथसङ्घान्समन्ताद्व्यात्ताननः काल इवाततेषुः। प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैः शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः।

सर्व्वा दिशः सम्पतता रथेन रजोध्वस्तं गाण्डिवेन प्रकृत्तं। यदा द्रष्टा स्वबलं सम्प्रमूढं तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः।

कान्दिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं दुर्य्योधनो द्रक्ष्यति सर्व्वसैन्यं। हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्त्तं। १८७०

आर्त्तस्वरं हन्यमानं हतञ्च विकीर्णकेशास्थिकपालसङ्घं। प्रजापतेः कर्म्म यथाऽर्थनिष्ठितं तदा दृष्ट्वा तप्स्यति मन्दबुद्धिः।

यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च। तूणावक्षय्यौ देवदत्तञ्च माञ्च दृष्ट्वा युद्धे धार्त्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्।

उद्वर्त्तयन् दस्युसङ्घान् समेतान् प्रवर्त्तयन् युगमन्यद्युगान्ते। यदा धक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयांस्तदा तप्ता धार्त्तराष्ट्रः सपुत्रः।

सभ्राता वै सहसैन्यः सभृत्यो भ्रष्टैश्वर्य्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः। दर्पस्यान्ते विहतो वेपमानः पश्चान्मन्दस्तप्स्यति धार्त्तराष्ट्रः।

पूर्व्वाह्णे मां कृतजप्यं कदाचिद्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञं। कर्त्तव्यन्ते दुष्करं कर्म्म पार्थ योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन्।१८७५

इन्द्रो वा ते हरिमान्वज्रहस्तः पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन् विनिघ्नन्। सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते पश्चात् कृष्णो रक्षतु वासुदेवः।

वव्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रादस्मिन् युद्धे वासुदेवं सहायं। स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मे।

स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्षेन्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयं। तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत्।

गिरिं य इच्छेत्तु तलेन भेत्तुं शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणं। तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्य्येन्नचापि किञ्चित्स गिरेस्तु कुर्य्यात्।

अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां चन्द्रञ्च सूर्य्यञ्च निवारयेत। हरेद्देवानाममृतं प्रसह्य युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत्। १८८०

यो रुक्मिणीमेकरथेन भोजानुत्साद्य राज्ञः समरे प्रसह्य। उवाह भार्य्यां यशसा ज्वलन्तीं यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा।

अयं गान्धारांस्तरसा सम्प्रमथ्य जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान्। बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य सुदर्शनं वै देवतानां ललामं।

अयं कपाटेन जघान पाण्ड्यं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्द्द। अनेन दग्धा वर्षपूगानभग्ना वाराणसी नगरी सम्बभूव।

अयं स्म युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेयं तमेकलव्यं नाम निषादराजं। वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः शेते स कृष्णेन हतः परासुः।
तथोग्रसेनस्य सुतं सुदुष्टं वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं सभास्थं। अपातयद्बलदेवद्वितीयो हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यं। १८८५
अयं सौभं योधयामास खस्थं विभीषणं मायया शाल्वराजं। सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः।
प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं पुरं घोरमसुराणामसह्यं। महाबलो नरकस्तत्र भौमो जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे।
न तं देवाः सह शक्रेण शेकुः समागता युधि मृत्योरभीताः। दृष्ट्वा च तं विक्रमं केशवस्य बलं तथैवास्त्रमवारणीयं।
जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य न्ययोजयन् दस्युवधाय कृष्णं। स तत्कर्म्म प्रतिशुश्राव दुष्करमैश्वर्य्यवान् सिद्धिषु वासुदेवः।
निर्म्मोचने षट् सहस्राणि हत्वा सञ्छिद्य पाशान् सहसा क्षुरान्तान्। मुरं हत्वा विनिहत्यौघरक्षो निर्म्मोचनं चापि जगाम
वीरः। १८९०
तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं महाबलेनातिबलस्य विष्णोः। शेते स कृष्णेन हतः परासुर्वातेनेव मथितः कर्णिकारः।
आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते हत्वा च भौमं नरकं मुरञ्च। श्रिया वृतो यशसा चैव विद्वान् प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः।
अस्मै वरानददंस्तत्र देवा दृष्ट्वा भीमं कर्म्म कृतं रणे तत्। श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्यादाकाशे चाप्सु च ते क्रमः स्यात्।
शस्त्राणि गात्रे न च ते क्रमेरन्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः। एवंरूपे वासुदेवेऽप्रमेये महाबले गुणसम्पत् सदैव।
तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्य्यमाशंसते धार्त्तराष्ट्रो विजेतुं। सदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान् समीक्ष्य। १८९५
पर्य्यागतं मम कृष्णस्य चैव यो मन्यते कलहं सम्प्रसह्य। शक्यं न हर्त्तुं पाण्डवानां ममत्वं तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा।
नमस्कृत्वा शान्तनवाय राज्ञे द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव। शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः।
धर्म्मेणाप्तं निधनं तस्य मन्ये यो योत्स्यते पाण्डवैः पापबुद्धिः। मिथ्याग्लहे निर्ज्जिता वै नृशंसैः संवत्सरान् वै द्वादश राज
पुत्राः।
वासः कृच्छ्रो विहितश्चाप्यरण्ये दीर्घं कालं चैकमज्ञातवर्षं। तेषां कस्माज्जीवतां पाण्डवानां नन्दिष्यन्ते धार्त्तराष्ट्राः पदस्थाः।
ते चेदस्मान् युध्यमानान् जयेयुर्द्देवैरपीन्द्रप्रमुखैः सहायैः। धर्म्मादधर्म्मश्चरितो गरीयांस्ततो ध्रुवं नास्ति कृतञ्च साधु। १९००
न चेदिमं पुरुषं कर्म्मबद्धं न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान्। आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो दुर्य्योधनं सानुबन्धं निहन्तुं।
न चेदिदं कर्म्म नरेन्द्र वन्ध्यं न चेत् भवेत्तत् कृतं निष्फलं वा। इदञ्च तत्राभिसमीक्ष्य नूनं पराजयो धार्त्तराष्ट्रस्य साधुः।
प्रत्यक्षं वः कुरवो यत् ब्रवीमि युध्यमाना धार्त्तराष्ट्रा न सन्ति। अन्यत्र युद्धात् कुरवो यदि स्युर्न युद्धे वै शेष इहास्ति
कश्चित्।
हत्वा त्वहं धार्त्तराष्ट्रान् सकर्णान् राज्यं कुरूणामवजेता समग्रं। यद्वः कार्य्यं तत्कुरुध्वं यथास्वमिष्टान्दारानात्मभोगान्
भजध्वं।
अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः। सांवत्सरा ज्योतिषि चाभियुक्ता नक्षत्रयोगेषु च निश्च
यज्ञाः। १९०५
उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्त्ताः। क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां निवेदयन्ते पाण्डवानां जयञ्च।
यथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय। जनार्द्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः।
अहं तथैवं खलु भाविरूपं पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः। दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी संयुध्यमाना धार्त्तराष्ट्रा न सन्ति।

अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनुरनाहता कम्पति मे धनुर्ज्या । बाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृत्य मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ।
खड्गः कोषान्निःसरति प्रसन्नो हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वां । ध्वजे वाचो रौद्ररूपा भवन्ति कदा रथो योक्ष्यते ते
किरीटिन् । १९१०
गोमायुसङ्घाश्च नदन्ति रात्रौ रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरीक्षात् । मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका गृध्रा बकाश्चैव
तरक्षवश्च ।
सुवर्णपत्राश्च पतन्ति पश्चात् दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तं । अहं ह्येकः पार्थिवान् सर्व्वयोधान् शरान्वर्षन् मृत्युलोकं
नयेयं ।
समाददानः पृथगस्त्रमार्गान् यथाऽग्निरिद्धो गहनं निदाघे । स्थूणाकर्णं पाशुपतं महास्त्रं ब्राह्मं चास्त्रं यच्च शक्रोऽप्यदान्मे ।
बधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्चन्नाहं प्रजाः किञ्चिदिहावशिष्ये । शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः स्थिरो मम ब्रूहि गावल्ग
णे तान् ।
ये वैजय्याः समरे सूत लब्ध्वा देवानपीन्द्रप्रमुखान् समेतान् । तैर्मन्यते कलहं सम्प्रसक्तं स धार्त्तराष्ट्रः पश्यत मोह
मस्य । १९११
वृद्धो भीष्मः शान्तनवः कृपश्च द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् । एते सर्व्वे यद्वदन्त्येतदस्तु आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्व्वे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समवेतेषु सर्व्वेषु तेषु राजसु भारत । दुर्य्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्य्युपस्थितौ । मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्चाग्निना सह ।
आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि । विश्वावसुश्च गन्धर्व्वः शुभाश्चाप्सरसाङ्गणाः ।
नमस्कृत्योपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहं । परिवार्य्य च विश्वेशं पर्य्यासत दिवौकसः । १९२०
तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानाविवौजसा । पूर्व्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ।
बृहस्पतिस्तु पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति । भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ।
॥ ब्रह्मोवाच ॥ यावेतौ पृथिवीं द्याञ्च भासयन्तौ तपस्विनौ । ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ।
नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ । ऊर्ज्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ।
एतौ हि कर्म्मणा लोकं नन्दयामासतुर्ध्रुवं द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन्परन्तपौ । असुराणां विनाशाय देवगन्धर्व्वपू
जितौ । १९२१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः । सार्द्धं देवगणैः सर्व्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ।
तदा देवासुरे युद्धे भये जाते दिवौकसां । अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरं ।
तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम । अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ।
ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि । ताभ्याञ्च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ।
नर इन्द्रस्य सङ्ग्रामे हत्वा शत्रून् परन्तपः । पौलोमान् कालकञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च । १९२
एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन् भल्लेनापाहरच्छिरः । जम्भस्य ग्रसमानस्य तदा ह्यर्ज्जुनमाहवे ।

एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् । जित्वा षष्टिं सहस्राणि निवातकवचानपि ।
एष देवान् सहेन्द्रेण जित्वा परपुरञ्जयः । अतर्पयन्महाबाहुरर्ज्जुनो जातवेदसं ।
नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्यान् जघान ह । एवमेतौ महावीर्य्यौ तौ पश्यत समागतौ ।
वासुदेवार्ज्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ । नरनारायणौ देवौ पूर्व्वदेवाविति श्रुतिः । १९३५
अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः । एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनस्तु नरः स्मृतः ।
नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतं । एतौ हि कर्म्मणा लोकानश्नुवातेऽक्षयान् ध्रुवान् ।
तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः । तस्मात् कर्म्मैव कर्त्तव्यमिति होवाच नारदः ।
एतद्धि सर्व्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् । शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवं ।
पर्य्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्ज्जुनं । सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ । १९४०
दुर्य्योधन तदा तात स्मर्त्तासि वचनं मम । नोचेदयमभावः स्यात् कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अर्थाच्च तात धर्म्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता । नचेत् ग्रहीष्यसे वाक्यं श्रोताऽसि सुबहून् हतान् ।
तवैव हि मतं सर्व्वे कुरवः पर्य्युपासते । त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ।
रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ । दुर्ज्जातेः सूतपुत्त्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च । १९४५
॥ कर्ण उवाच ॥ नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह । क्षत्रधर्म्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्म्मादनपेयिवान् ।
किञ्चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे । नहि मे वृजिनं किञ्चित् धार्त्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ।
नाचरं वृजिनं किञ्चित् धार्त्तराष्ट्रस्य नित्यशः । अहं हि पाण्डवान् सर्व्वान् हनिष्यामि रणे स्थितान् ।
प्राग्विरुद्धैः समं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः । राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्व्वं कार्य्यं प्रियं मया ।
तथा दुर्य्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः । १९५०
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शान्तनवः पुनः । धृतराष्ट्रं महाराजं सम्भाष्येदं वचोऽब्रवीत् ।
यदयं कत्थते नित्यं हन्ताऽहं पाण्डवानिति । नायं कलाऽपि सम्पूर्णा पाण्डवानां महात्मनां ।
अनयो योऽयमागन्ता पुत्त्राणां ते दुरात्मनां । तदस्य कर्म्म जानीहि सूतपुत्त्रस्य दुर्म्मतेः ।
एतमाश्रित्य पुत्त्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः । अवामन्यत तान् वीरान् देवपुत्त्रानरिन्दमान् ।
किञ्चाप्येतेन तत्कर्म्म कृतपूर्व्वं सुदुष्करं । तैर्यथा पाण्डवैः सर्व्वैरेकैकेन कृतं पुरा । १९५५
दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियं । धनञ्जयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतं ।
सहितान् हि कुरून् सर्व्वानभियातो धनञ्जयः । प्रमथ्य चाच्छिनद्वासः किमयं प्रोषितस्तदा ।
गन्धर्व्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत्सुतस्तव । क्व तदा सूतपुत्त्रोऽभूत् य इदानीं वृषायते ।
ननु तत्रापि भीमेन पार्थेन च महात्मना । यमाभ्यामेव सङ्गम्य गन्धर्व्वास्ते पराजिताः ।
एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ । विकत्थनस्य भद्रन्ते सदा धर्म्मार्थलोपिनः । १९६०
भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः । धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ।

यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत् क्रियतां नृप । न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्त्तुमर्हसि ।
पुरा युद्धात् साधु मन्ये पाण्डवैः सह सङ्गतं । यद्वाक्यमर्ज्जुनेनोक्तं सञ्जयेन निवेदितं ।
सर्व्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः । नह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्द्धरः ।
अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः । ततः स सञ्जयं राजा पर्य्यपृच्छत पाण्डवान् । १८६५
तदैव कुरवः सर्व्वे निराशा जीवितेऽभवन् । भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि भीष्मवाक्ये अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किमसौ पाण्डवो राजा धर्म्मपुत्रोऽभ्यभाषत । श्रुत्वेह बहुलाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः ।
किमसौ चेष्टते सूत योत्स्यमानो युधिष्ठिरः । के वाऽस्य भ्रातृपुत्राणां पश्यन्त्याज्ञेप्सवो मुखं ।
के स्विदेनं वारयन्ति युद्धाच्छाम्येति वा पुनः । निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्म्मज्ञं धर्म्मचारिणं ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । युधिष्ठिरस्य भद्रन्ते स सर्व्वाननुशास्ति च । १८७०
पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः । आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।
नभः सूर्य्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसं । पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोदितं ।
आगोपाला विपालाश्च नन्दमाना युधिष्ठिरं । पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवं ।
ब्राह्मण्यो राजपुत्रश्च विशां दुहितरश्च याः । क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं सन्नद्धमीक्षितुं ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सञ्जयाचक्ष्व येनास्मान् पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन सोमकानां बलेन च । १८७५
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि । निश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः सञ्चिन्तयन्निव ।
तत्रानिमित्ततो दैवात् सूतं कश्मलमाविशत् । तदाचचक्षे विदुरः सभायां कुरुसंसदि ।
सञ्जयोऽयं महाराज मूर्च्छितः पतितो भुवि । वाचं न सृजते काञ्चिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अपश्यत् सञ्जयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् । तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सञ्जयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् । धृतराष्ट्रं महाराजं सभायां कुरुसंसदि । १८८०
॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् । मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकर्षितान् ।
शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वस्तेऽभ्ययुञ्जत ।
यो नैव रोषान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् । न हेतुवादात् धर्म्मात्मा सत्यं जह्यात्कदाचन ।
यः प्रमाणं महाराज धर्म्मे धर्म्मभृताम्वरः । अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन । यो वै सर्व्वान्महीपालान् वशे चक्रे धनुर्द्धरः । १८८५
यः काशीवङ्गमगधान् कलिङ्गांश्च युधाऽजयत् । तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
यस्य वीर्य्येण सहसा चत्वारो भुवि मानवाः । निःसृता जतुगेहाद्वै हिडिम्बात् पुरुषादकात् ।
यश्चैषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः । याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैषामभवत् द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः । यश्च तान् पाण्डवान् सर्व्वान् सङ्गतान् वारणावते ।
दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत । कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः । १८९०

प्रविश्य विषमं घोरं पर्व्वतं गन्धमादनं । यस्य नागायुतं वीर्य्यं भुजयोः सारमर्पितं ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
अजयत् यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरन्दरं । यः स साक्षात् महादेवं गिरिशं शूलपाणिनं ।
तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिं । यश्च सर्व्वान् वशे चक्रे लोकपालान् धनुर्द्धरः ।
तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुतां । १९९५
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः । तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः काशीनङ्गमगधान् कलिङ्गांश्च युधाऽजयत् ।
तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यस्य वीर्य्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
अश्वत्थामा धृष्टकेतुरुक्मी प्रद्युम्न एव च । तेन वः सहदेवेन युद्धं राजन्महात्यये ।
यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च । तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती । २०००
भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ । पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् । यः कलिङ्गान् समापेदे पाञ्चाल्यो युद्धदुर्म्मदः ।
शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत । यं यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधनेच्छया ।
महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
आमुक्तकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत । यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान् सत्यविक्रमः । २००५
तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन सङ्गरः । य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनां ।
रणे तेन विराटेन भविता वः समागमः । यः स काशीपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
स तेषामभवत् योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत । शिशुभिर्दुर्ज्जयैः सङ्ख्ये द्रौपदेयैर्म्महात्मभिः ।
आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः कृष्णसदृशो वीर्य्ये युधिष्ठिरसमो दमे ।
तेनाभिमन्युना सङ्ख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यश्चैवाप्रतिमो वीर्य्ये धृष्टकेतुर्म्महायशाः । २०१०
दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्म्महारथः । तेन वश्चेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
अक्षौहिण्या परिवृतः पाण्डवान् योऽभिसंश्रितः । यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।
करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत । जारासन्धिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थे व्यवस्थितौ । द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः । २०१५
त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः । एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
शतशो यानुपाश्रित्य धर्म्मराजो व्यवस्थितः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्व्वे एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्त्तिताः । एकतस्त्वेव ते सर्व्वे समेता भीम एकतः ।
भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं सञ्जायते महत् । क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ।

जागर्म्मि रात्रयः सर्व्वा दीर्घमुष्णञ्च निःश्वसन् । भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवापरः । २०१०
न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः । सैन्येऽस्मिन् प्रतिपश्यामि य एनं विषहेत् युधि ।
अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः । अनर्म्महासी सोन्मादस्तिर्य्यक्प्रेक्षी महास्वनः ।
महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्म्महाबलः । मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ।
ऊरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदरः । कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ।
अष्टाश्रिमायसीं घोरां गदां काञ्चनभूषणां । मनसाऽहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोत्थितं । २०१५
यथा मृगाणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् । मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ।
सर्व्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः । बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ।
उद्वेपते मे हृदयं ये मे दुर्य्योधनादयः । बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्द्दिताः ।
तस्य वीर्य्येण संत्रस्ता नित्यमेव सुता मम । स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ।
ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनां । पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्च्छितमाहवे । २०२०
अस्त्रे द्रोणार्ज्जुनसमं वायुवेगसमं जवे । महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ।
सञ्जयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणं । अतिलाभन्तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।
तदैव न हताः सर्व्वे पुत्रा मम मनस्विना । येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च पुरा हताः ।
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति । न स जातु वशे तस्थौ मम बाल्येऽपि सञ्जय ।
किं पुनर्म्मम दुष्पुत्त्रैः क्लिष्टः सम्प्रति पाण्डवः । निष्ठुरो रोषणोऽत्यर्थं भज्येतापि न सन्नमेत् । २०२५
तिर्य्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्वृकोदरः । शूरस्तथाऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोन्नतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्ज्जुनात् । जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली । इति बाल्ये श्रुतः पूर्व्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्य्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः । आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्नरान् हयान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः । अमर्षी नित्यसंरब्धो भीमः प्रहरतां वरः । २०३०
मया तात प्रतीपानि कुर्व्वन् पूर्व्वं विमानितः । निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपार्श्वां काञ्चनीं गदां ।
शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः । अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगितं ।
भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः । क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
विषमं नावमन्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः । संयुगं ये गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ।
नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव हता मृगाः । शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडस्रिममितौजसं । २०३५
प्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः । गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः । उद्दिश्य नागान् पततः कुर्व्वतो भैरवान्रवान् ।
प्रतीपं पततो मत्तान् कुञ्जरान् प्रतिगर्ज्जतः । विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।
अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा । वीथीं कुर्व्वन् महाबाहुर्द्रावयन्मम वाहिनीं ।

नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्ते दर्शयिष्यति। प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन् पुष्पितान् द्रुमान्।
प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्त्राणां मे वृकोदरः। कुर्व्वन्नथान् विपुरुषान् विसारथिहयध्वजान्।
आरुजन् पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा। गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान् विविधान् द्रुमान्।
प्रभङ्क्ष्यति रणे सेनां पुत्त्राणां मम सञ्जय। दिशो नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनभयार्द्दिताः।
मम पुत्त्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव सञ्जय। येन राजा महावीर्य्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा।
वासुदेवसहायेन जरासन्धो निपातितः। कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासन्धेन धीमता।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता। भीष्मप्रभावात्कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः।
यन्न तस्य वशे जग्मुः केवलं दैवमेव तत्। स गत्वा पाण्डुपुत्त्रेण तरसा बाहुशालिना।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकं। दीर्घकालसमासक्तं विषमाशीविषो यथा।
स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्त्रेषु मम सञ्जय। महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः।
भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान्। अविषह्यमनावार्य्यं तीव्रवेगपराक्रमं।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरं। अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्म्मणः।
बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान्। भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा।
जानन्त्येते यथैवाऽहं वीर्य्यज्ञस्तस्य धीमतः। आर्य्यव्रतन्तु जानन्तः सङ्गरान्त विधित्सवः।
सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः। बलीयः सर्व्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः।
पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान्। ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समाश्रिताः।
त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान् रक्षन्तः पार्थिवं यशः। यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि।
पौत्त्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च। यत्त्वस्मादाश्रयं किञ्चिद्दत्तमिष्टञ्च सञ्जय।
तस्यापचितिमार्य्यत्वात् कर्त्तारः स्थविरास्त्रयः। आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्त्रधर्म्मं परीप्सतः।
निधनं क्षत्त्रियस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमं। स वै शोचामि सर्व्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवैः।
विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतं। न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य सञ्जय।
भवत्यतिबले ह्येतज्ज्ञानमस्याप्युपघातकं। ऋषयोऽपि ह्यनिर्म्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान्।
सुखैर्भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः। किंपुनर्योऽहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा।
पुत्त्रेषु राज्ये दारेषु पौत्त्रेष्वपि च बन्धुषु। संशये तु महत्यस्मिन् किं नु मे क्षममुत्तमं।
विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन्। द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत्।
मन्देनैश्वर्य्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतं। मन्ये पर्य्यायधर्म्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुं। किं न कुर्य्यां कथं कुर्य्यां क्व नु गच्छामि सञ्जय।
एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशङ्गताः। अवशोऽहं तदा तात पुत्त्राणां निहते शते।
श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां [illegible] मरणं स्पृशेत्।

यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः । गदाहस्तः पाण्डवो वै तथैव हन्ता महीयान् सहितोऽर्ज्जुनेन ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यस्य वै नानृता वाचः कदाचिदनुशुश्रुम । त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनञ्जयः । २०८५

तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः । अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तं ।

अस्यतः कर्णिनालीकान् मार्गणान् हृदयच्छिदः । प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ।

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ । कृतास्त्रौ बलिनां श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ।

महान् स्यात् संशयो लोके नत्वस्ति विजयो मम । घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्य्यः स्थविरो गुरुः ।

समर्थो बलवान् पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः । भवेत् सुतुमुलं युद्धं सर्व्वशोऽप्यपराजयः । २०९०

सर्व्वेऽप्यस्त्रविदः शूराः सर्व्वे प्राप्ता महद्यशः । अपि सर्व्वामरैश्वर्य्यं त्यजेयुर्न पुनर्ज्जयं ।

वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्व्वा फाल्गुनस्य वा । न च हन्ताऽर्ज्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते ।

मन्युस्तस्य कथं शाम्येत् मन्दान् प्रति य उत्थितः । अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।

एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फाल्गुनस्य च । त्रयस्त्रिंशत्समाः सूत खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।

जिगाय च सुरान् सर्व्वान्नास्य विद्मः पराजयं । यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि । २०९५

ध्रुवं तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा । कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।

युगपत् त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुम । नैवास्ति नो धनुस्तादृङ् न योद्धा न च सारथिः ।

तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्य्योधनवशानुगाः । शेषयेदशनिर्द्दीप्तो निपतन्मूर्द्ध्नि सञ्जय ।

न तु शेषं शरास्तात कुर्य्युरस्ताः किरीटिना । अपि चास्यन्निवाभाति निघ्नन्निव धनञ्जयः ।

उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः । अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्व्वतः । २१००

गाण्डीवोत्थं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीं । अपि सा रथघोषेण भयार्त्ता सव्यसाचिनः ।

वित्रस्ता बहुधा सेना भारती प्रतिभाति मे । यथा कक्षं महानग्निः प्रदहेत् सर्व्वतश्चरन् ।

महार्च्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्ष्यति मामकान् ।

यदोद्वमन्निशितान् बाणसङ्घांस्तानाततायी समरे किरीटी । सृष्टोऽन्तकः सर्व्वहरो विधात्रा यथा भवेत्तद्दवारणीयः ।

यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून् प्रकारान् श्रोताऽस्मि तानावसथे कुरूणां । तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे क्षयः किलाऽयं भरतानुपैति । २१०५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथैव पाण्डवाः सर्व्वे पराक्रान्ता जिगीषवः । तथैवाऽभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ।

त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम । पाञ्चालान् केकयान्मत्स्यान्मगधान् वत्सभूमिपान् ।

यश्च सेन्द्रानिमाँल्लोकानिच्छन् कुर्य्याद्वशे वशी । स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ।

समस्तामर्ज्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् । शैनेयः समरे स्थाता बीजवत् प्रवपन् शरान् ।

धृष्टद्युम्नस्य पाञ्चाल्यः क्रूरकर्म्मा महारथः। मामकेषु रणे कर्त्ता बलेषु परमास्त्रवित्। २११०
युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्ज्जुनस्य च विक्रमात्। यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते।
अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा। न मे सैन्यास्तरिष्यन्ति ततः क्रोशामि सञ्जय।
दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान् ब्रह्मवर्च्चसी। मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्म्मात्मा पाण्डुनन्दनः।
मित्रामात्यैः सुसम्पन्नः सम्पन्नो युद्धयोजकैः। भ्रातृभिः श्वशुरैर्वीरैरुपपन्नो महारथैः।
धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः। अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान् सत्यपराक्रमः। २११५
बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः। तं सर्व्वगुणसम्पन्नं समिद्धमिव पावकं।
तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतङ्गवत्। पाण्डवाग्निमनावार्य्यं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः।
तनुरुच्चः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया। मन्दानां मम पुत्त्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति।
तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत। युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवं।
एषा मे परमा बुद्धिर्यया शाम्यति मे मनः। यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे।
न तु नः क्लिश्यमानानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः। जुगुप्सति ह्यधर्म्मेण मामेवोद्दिश्य कारणं। २१२०
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये द्विपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५२॥
॥ सञ्जय उवाच॥ एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत। युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते।
इदन्तु नाऽभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः। यत्पुत्त्रवशमागच्छेस्तत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः।
नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः। त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ।
पिता श्रेष्ठः सुहृत् यश्च सम्यक् प्रणिहितात्मवान्। आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते।
इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान्। द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत्। २१२५
परुषाण्युच्यमानांश्च पुरा पार्थानुपेक्षसे। कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि।
पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः। अथ वीरैर्ज्जितामुर्व्वीमखिलां प्रत्यपद्यथाः।
बाहुवीर्य्यार्ज्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता। ममेदं कृतमित्येवं मन्यसे राजसत्तम।
ग्रस्तान् गन्धर्व्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवेऽम्भसि। आनिनाय पुनः पार्थः पुत्त्रांस्ते राजसत्तम।
कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत्। पाण्डवेषु वनं राजन् प्रव्रजत्सु पुनः पुनः। २१३०
प्रवर्षतः शरव्रातानर्ज्जुनस्य शितान् बहून्। अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः।
अस्यतां फाल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरं। केशवः सर्व्वभूतानां चक्राणाञ्च सुदर्शनं।
वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः। एवमेतानि स रथो वहन् श्वेतहयो रणे।
क्षपयिष्यति ते राजन् कालचक्रमिवोद्यतं। तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला भरतर्षभ।
यस्य भीमार्ज्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम। तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीं। २१३५
दुर्य्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः। न भीमार्ज्जुनयोर्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो।
तव पुत्त्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः। मात्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पाञ्चालाश्च सकेकयाः।

शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्व्वे त्वामवजानते। पार्थं ह्येते गताः सर्व्वे वीर्य्यज्ञास्तस्य धीमतः।
भक्त्या त्वस्य विरुध्यन्ते तव पुत्त्रैः सदैव ते। अनर्हानेव तु वधे धर्म्मयुक्तान् विकर्म्मणा।
योऽक्लेशयत् पाण्डुपुत्त्रान् यो विद्वेष्ट्यधुनाऽपि वै। सर्व्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपूरुषः। २१३०
तव पुत्त्रो महाराज नानुशोचितुमर्हसि। द्यूतकाले मया प्रोक्तं विदुरेण च धीमता।
यदिदं ते विलपितं पाण्डवान् प्रति भारत। अनीशेनेव राजेन्द्र सर्व्वमेतन्निरर्थकं।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयं। समर्थाः स्म परान् राजन् विजेतुं समरे प्रभो।
वने प्रव्राजितान् पार्थान् यदायान्मधुसूदनः। महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। राजानश्चान्वयुः पार्थान् बहवोऽन्येऽनुयायिनः। २१३५
इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात् समाजग्मुर्महारथाः। व्यगर्हयंश्च सङ्गम्य भवन्तं कुरुभिः सह।
ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितं। कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्य्युपासत भारत।
प्रत्यादानञ्च राज्यस्य कार्य्यमूचुर्नराधिपाः। भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः।
श्रुत्वा चैवं मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा। ज्ञातिक्षयभयाद्राजन् भीतेन भरतर्षभ।
ततः स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः। समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति। २१४०
ऋते च विदुरात् सर्व्वे यूयं बध्या मता मम। धृतराष्ट्रस्तु धर्म्मज्ञो न बध्यः कुरुसत्तमः।
समुच्छेदञ्च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्द्दनः। एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे।
तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनं। प्राणान् वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान्।
प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः। युधिष्ठिरस्य सर्व्वे वै पार्थिवा वशवर्त्तिनः।
विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः। धिक्कृताः पार्थिवैः सर्व्वैः स्वजनेन च सर्व्वशः। २१४५
प्रणिपाते न दोषोऽस्ति सन्धिर्नः शाश्वतीः समाः। पितरन्त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनाधिपं।
मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकं। कृतं हि तव पुत्त्रैश्च परेषामवरोधनं।
मत्प्रियार्थं पुरैवैतत् विदितं ते नरोत्तम। ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः।
वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः। ततो द्रोणोऽब्रवीत् भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत।
मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियं। अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परन्तप। २१५०
न समर्थाः परे जेतुमस्मान् युधि समास्थितान्। एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्व्वपार्थिवान्।
आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः। पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्व्वपार्थिवाः।
मृते पितर्य्यतिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत। जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः।
ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात्। स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे।
परान् विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ। इत्येषां निश्चयो ह्यासीत् तत्कालेऽमिततेजसां। २१५५
पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीत् वशवर्त्तिनी। अस्मान् पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे।

छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्य्यहीनाश्च पाण्डवाः । अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्त्तते भरतर्षभ ।
एकार्थाः सुखदुःखेषु समानीताश्च पार्थिवाः । अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परन्तप ।
मदर्थं पार्थिवाः सर्व्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम । उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितं ।
विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकत्थने । एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान् प्रति । २१७०
आत्मानं मन्यते सर्व्वो व्येतु ते भयमागतं । जेतुं समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणोऽपि स्वयम्भुवः । युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान् स याचते ।
भीतो हि मामकात् सैन्यात् प्रभावाच्चैव मे विभो । समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्त्रं वृकोदरं ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्सि भारत । मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत् कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन । युक्तो दुःखोषितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा । २१७५
तस्मात् न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् । दुर्य्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
सङ्कर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपावसं । युद्धे सङ्कर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।
गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेत् युधि । एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।
स एवैनं नयेत् घोरः क्षिप्रं वैवस्वतक्षयं । इच्छेयञ्च गदाहस्तं राजन् द्रष्टुं वृकोदरं ।
सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यमनोरथः । गदया निहतो ह्याजौ मया पार्थो वृकोदरः । २१८०
विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति । गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्व्वतः ।
सकृन्मया विशीर्य्येत गिरिः शतसहस्रधा । सचाप्येतत् विजानाति वासुदेवार्ज्जुनौ तथा ।
दुर्य्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः । तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन् विमना भव । तस्मिन् मया हते क्षिप्रमर्ज्जुनं बहवो रथाः ।
तुल्यरूपा विशिष्टा वा क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ । भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा । २१८५
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः । एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
समेतास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनं । समग्रा पार्थिवीसेना पार्थमेकं धनञ्जयं ।
कस्मादशक्ता निर्ज्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते । शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ।
द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयं । पितामहोऽपि गाङ्गेयः शान्तनोरधि भारत ।
ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि सुदुःसहः । न हन्ता विद्यते चापि राजन् भीष्मस्य कश्चन । २१९०
पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि । ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजात् द्रोण्यां द्रोणोऽभ्यजायत ।
द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् । कृपश्चाचार्य्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।
शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः । अयोनिजास्त्रयस्त्वेते पिता माता च मातुलः ।
अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम । सर्व्वे एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
शक्रस्यापि व्यथां कुर्य्युः संयुगे भरतर्षभ । नैतेषामर्ज्जुनः शक्त एकैकं प्रतिवीक्षितुं । २१९५
सहितास्तु नरव्याघ्र हनिष्यन्ति धनञ्जयं । भीष्मद्रोणकृपाणाञ्च तुल्यः कर्णो मतो मम ।

अनुज्ञातस्य रामेण मत्समोऽस्मीति भारत। कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे।
ते शच्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परन्तपः। अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया।
तस्य शक्त्यापगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनञ्जयः। विजयो मे ध्रुवं राजन फलं पाणाविवाहितं।
अभिव्यक्तः परेषाञ्च कृत्स्नो भुवि पराजयः। अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयं प्रयुतं हन्ति भारत। २२००
तत्समास्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि। संशप्तकानां वृन्दानि क्षत्रियाणां परन्तप।
अर्ज्जुनं वयमस्मान्वा निहन्यात् कपिकेतनः। तच्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे कृताः।
पार्थिवाः स भवांस्तेभ्यो ह्यकस्माद्व्यथते कथं। भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत।
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परन्तप। पञ्च ते भ्रातरः सर्व्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः।
परेषां समरे राजन् योधाः सारं बलं मतं। अस्माकन्तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः। २२०५
द्रौणिर्व्वैकर्त्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ वाह्लिकः। प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः।
दुःशासनो दुःसहश्च दुर्म्मुखश्च विशाम्पते। श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः।
शलो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः। अक्षौहिण्यो हि मे राजन् दशैका च समाहृताः।
न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात् पराजयः। बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः।
परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी। गुणहीनं परेषाञ्च बहु पश्यामि भारत। २२१०
गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशाम्पते। एतत् सर्व्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत।
न्यूनतां पाण्डवानाञ्च न मोहं गन्तुमर्हसि। इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः पर्य्यपृच्छत भारत।
विवित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरञ्जयः।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये चतुःपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५४ ॥
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह सञ्जय। किंस्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः।
॥ सञ्जय उवाच ॥ अतीव मुदितो राजन् युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः। भीमसेनार्ज्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यतः। २२१५
रथन्तु दिव्यं कौन्तेयः सर्व्वा विभ्राजयन्दिशः। मन्त्रं जिज्ञासमानः सन् बीभत्सुः समयोजयत्।
तमपश्याम सन्नद्धं मेघं विद्युद्युतं यथा। समन्तात् समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत।
पूर्व्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम सञ्जय। बीभत्सुर्मां यथोवाच तथाऽवैम्यहमप्युत।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान् पार्थानक्षपराजितान्। अर्ज्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजाः।
॥ सञ्जय उवाच ॥ भौमनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशाम्पते। रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धाता सदा विभो। २२२०
ध्वजे हि तस्मिन् रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया। महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च।
भीमसेनानुरोधाय हनूमान् मारुतात्मजः। आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन् ध्वज आरोपयिष्यति।
सर्व्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं, स तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च रुरोध वै ध्वजः। न सज्जतेऽसौ तरुभिः संवृतोऽपि तथा हि माया विहिता भौमनेन।
यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते न चैकवर्णं न च विद्मि किन्नु तत्। तथा ध्वजो विहितो भौमनेन बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य।

यथाऽग्निधूमो दिवमेति रुद्धा वर्णान् बिभ्रत् तैजसांश्चित्ररूपान्। तथा ध्वजो विहितो भौमनेन न चेद्धारो भविता नोत रोधः। २२२५

श्वेतास्तस्मिन् वातवेगाः सदश्वा दिव्या रथाश्चित्ररथेन दत्ताः। भुव्यन्तरीक्षे दिवि वा नरेन्द्र एषां गतिर्हीयते नात्र सर्व्वा।

शतं यत्तत्पूर्य्यते नित्यकालं हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात्। तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्य्यतुल्याः।

ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा रथे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः। कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फाल्गुनेन।

भ्रातुर्व्वीरस्य स्वैस्तुरङ्गैर्व्विशिष्टा मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति। माद्रीसुतं नकुलं त्वाजमीढं महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः।

समा वायोर्ब्बलवन्तस्तरस्विनो वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रं। तुल्याश्चैभिर्व्वयसा विक्रमेण महाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः। २२३०

सौभद्रादीन् द्रौपदेयान् कुमारान् वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५५॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कांस्तत्र सञ्जयापश्यः प्रीत्यर्थेन समागतान्। ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीं।

॥ सञ्जय उवाच ॥ मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतं। चेकितानञ्च तत्रैव युयुधानञ्च सात्यकिं।

पृथगक्षौहिणीभ्यां तु पाण्डवानभिसंश्रितौ। महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ।

अक्षौहिण्याऽथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः। सत्यजित्प्रमुखैर्व्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः। २२३५

द्रुपदो वर्द्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः। उपायात् सर्व्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः।

विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च। सूर्य्यदत्तादिभिर्व्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः।

सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा। अक्षौहिण्यैव सैन्यानां वृतः पार्थं समाश्रितः।

जारासन्धिर्म्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट्। पृथक् पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ।

केकया भ्रातरः पञ्च सर्व्वे लोहितकध्वजाः। अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः। २२४०

एतानेतावतस्तत्र यानपश्यं समागतान्। ये पाण्डवार्थे योत्स्यन्ति धार्त्तराष्ट्रस्य वाहिनीं।

यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्व्वमासुरं। स तत्र सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महारथः।

भीष्मः शान्तनवो राजन् भागः क्लृप्तः शिखण्डिनः। तं विराटोऽभिसंयाता सार्द्धं मत्स्यैः प्रहारिभिः।

ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली। तौ तु तत्राब्रुवन् केचित् विषमौ नौ मताविति।

दुर्य्योधनः सहसुतः सार्द्धं भ्रातृशतेन च। प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः। २२४५

अर्ज्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्त्तनो मतः। अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः।

अशक्याश्चैव ये केचित् पृथिव्यां शूरमानिनः। सर्व्वांस्तानर्ज्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः।

महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः। केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे।

तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकास्तथा। त्रिगर्त्तानाञ्च द्वौ मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति।

दुर्य्योधनसुताः सर्व्वे तथा दुःशासनस्य च। सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः। २२५०

द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः। धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत।

चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति। भोजन्तु कृतवर्म्माणं युयुधानो युयुत्सति।

सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः सङ्क्रन्दनो युधि । अयं सङ्कल्पयामास यथार्थं ते सुबलात्मजं ।
उलूकं चैव कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः । नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ।
ये चान्ये पार्थिवा राजन् प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे । समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् । २२०५
एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः । यत्ते कार्य्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकं ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न सन्ति सर्व्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्यूतदेविनः । येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्द्धनि ।
राजानः पार्थिवाः सर्व्वे प्रोक्षिताः कालधर्म्मणा । गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकं ।
विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः । तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ।
सर्व्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्त्तिमन्तः प्रतापिनः । सूर्य्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिञ्जयाः । २२१०
येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः । योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टकेतुश्च सानुजः ।
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्ज्जयः । शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ।
काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्व्वे च सृञ्जयाः । विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।
येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत् पृथिवीमिमां । वीराणां रणधीराणां ये भिन्द्युः पर्व्वतानपि । २२१५
तान् सर्व्वगुणसम्पन्नानमनुष्यप्रतापिनः । क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति सञ्जय ।
॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ । अथ कस्मात् पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयं ।
पितामहञ्च द्रोणञ्च कृपं कर्णञ्च दुर्ज्जयं । जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ।
सुतेजसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः । अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ।
सर्व्वे च पृथिवीपाला मदर्थे तात पाण्डवान् । आर्य्याः शस्त्रभृतः शूराः समर्थाः प्रतिबाधितुं । २२२०
न मामकान् पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुं । पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून् सपुत्रान् योद्धुमाहवे ।
मत्प्रियं पार्थिवाः सर्व्वे ये चिकीर्षन्ति भारत । ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ।
महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः । अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष सञ्जय । नहि शक्तो रणे जेतुं धर्म्मराजं युधिष्ठिरं ।
जानाति हि यथा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनां । बलवत्तां सपुत्राणां धर्म्मज्ञानां महात्मनां । २२२५
यतो नारोचयदयं विग्रहं तैर्महात्मभिः । किन्तु सञ्जय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितं ।
कस्तांस्तरस्विनो भूयः सन्दीपयति पाण्डवान् । अर्च्चिष्मतो महेष्वासान् हविषा पावकानिव ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ धृष्टद्युम्नः सदैवैतान् सन्दीपयति भारत । युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ।
ये केचित् पार्थिवास्तत्र धार्त्तराष्ट्रेण संवृताः । युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले शस्त्रसङ्कुले ।
तान् सर्व्वानाहवे क्रुद्धान् सानुबन्धान् समागतान् । अहमेकः समादास्ये तिमिर्म्मत्स्यानिवोदकात् । २२३०
भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनं । एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयं ।
तथा ब्रुवन्तं धर्म्मात्मा आह राजा युधिष्ठिरः । तव धैर्य्यञ्च वीर्य्यञ्च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
सर्व्वे समधिरूढाः स्म सङ्ग्रामात् समुद्धर । जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्म्मे व्यवस्थितं ।

समर्थमेकं पर्य्याप्तं कौरवाणां चिकित्सिते। पुरस्तादुपयातानां कौरवाणां युयुत्सतां।
भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परन्तप। भग्नानामपयातानां अस्माकं शरणैषिणां। ११८५
पौरुषं दर्शयन् शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान्। क्रीणीयात्तं सहस्रेण इति नीतिमतां मतं।
स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ। भयार्त्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः।
एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्म्मात्मनि युधिष्ठिरे। धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसं।
सर्व्वान् जनपदान् सूत योधा दुर्य्योधनस्य ये। सबाह्लीकान् कुरून् ब्रूयाः प्रातिपेयान् शरद्वतः।
सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथं। दुःशासनं विकर्णञ्च तथा दुर्य्योधनं नृपं। ११९०
भीष्मञ्च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छत माचिरं।
युधिष्ठिरः साधुनैवाभ्युपेयो मा वोऽवधीदर्ज्जुनो देवगुप्तः। राज्यं दातुं धर्म्मराजस्य तूर्णं याचध्वं वै पाण्डवं लोकवीरं।
नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन। यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः सत्यविक्रमः।
देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः। न स जेयो मनुष्येण मास्म कृढ्वं मनो युधि।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये षट्पञ्चाशोऽध्यायः॥ ५६॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः। तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम। ११९५
दुर्य्योधन निवर्त्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम। नहि युद्धं प्रशंसन्ति सर्व्वावस्थमरिन्दम।
अलमर्द्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुं। प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम।
एतद्धि कुरवः सर्व्वे मन्यन्ते धर्म्मसंहितं। यत्त्वं प्रशान्तिं मन्येथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः।
अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीं। जात एव तवाभावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे।
न ह्यहं योद्धुमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः। न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न सञ्जयः। १२००
न सोमदत्तो न शल्यो न कृपो योद्धुमिच्छति। सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा।
येषु सम्प्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः। ते योद्धुं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचतां।
न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव। दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः।
॥ दुर्य्योधन उवाच॥ नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न सञ्जये। न भीष्मे न च काम्बोजे न कृपे न च बाह्लिके।
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः। अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये। १२०५
अहञ्च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै। युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ पुरुषर्षभ।
रथो वेदी स्रुवः खड्गो गदा स्रुक् कवचं सदः। चातुर्होत्रञ्च धुर्य्या मे शरा दर्भा हविर्यशः।
आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे। विजित्य च समेष्यावो हतामित्रौ श्रियावृतौ।
अहञ्च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे। एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान् समरे त्रयः।
अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमां। मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमां। १२१०
त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्व्वञ्च पार्थिव। न जातु पाण्डवैः सार्द्धं वसेयमहमच्युत।
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष। तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्व्वान् वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्य्योधनो मया। ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयं।
रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्रः प्रहरतां वरः। वरान् वरान् हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः।
प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती। व्यस्ता सीमन्तिनी ग्रस्ता प्रहृष्टा दीर्घबाहुना। २२१५
सम्पूर्णं पूरयन् भूयो बलं पार्थस्य माधवः। शैनेयः समरे स्थाता बीजवत् प्रवपन् शरान्।
सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति। तं सर्व्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयं।
यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान् विनिपातितान्। विशीर्णदन्तान् गिर्य्याभान् भिन्नकुम्भान् सशोणितान्।
तानभिप्रेक्ष्य सङ्ग्रामे विशीर्णानिव पर्व्वतान्। भीतो भीमस्य संस्पर्शात् स्मर्त्तासि वचनस्य मे।
निर्द्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपं। गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्मर्त्तासि वचनस्य मे। २२२०
महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः। गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ।
महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितं। बलं कुरूणां भीमेन तदा स्मर्त्तासि मे वचः।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा राजा तु सर्व्वांस्तान् पृथिवीपतीन्। अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ सञ्जय।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये सप्तपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५७ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ। तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव।
॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् यथा दृष्टौ मया कृष्णधनञ्जयौ। ऊचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत।
पादाङ्गुलीरभिप्रेक्ष्य प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः। शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः। २२२५
नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै। यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी।
उभौ मध्वासवक्षीबावुभौ चन्दनरूषितौ। स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ।
नैकरत्नविचित्रन्तु काञ्चनं महदासनं। विविधास्तरणाकीर्णं यत्रासातामरिन्दमौ।
अर्ज्जुनोत्सङ्गगौ पादौ केशवस्योपलक्षये। अर्ज्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायाश्च महात्मनः।
काञ्चनं पादपीठन्तु पार्थो मे प्रादिशत् पदा। तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशं। २२३०
ऊर्द्धरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ। पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ।
श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोद्गतौ। एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत्।
इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते। संश्रयात् भीष्मद्रोणाभ्यां कर्णस्य च विकत्थनात्।
निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते। सङ्कल्पो धर्म्मराजस्य निश्चयो मे तदाऽभवत्।
सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः। अञ्जलिं मूर्द्ध्नि सन्धाय तौ सन्देशमचोदयं। २२३५
धनुर्गुणकिणाङ्केन पाणिना शुभलक्षणं। पादमानमयन् पार्थः केशवं समचोदयत्।
इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्व्वाभरणभूषितः। इन्द्रवीर्य्योपमः कृष्णः संविष्टो मामभाषत।
वाचं संवदतां श्रेष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमां। त्रासनीं धार्त्तराष्ट्राणां मृदुपूर्व्वां सुदारुणां।
वाच्यं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्वितां। अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयशारिणीं।
॥ वासुदेव उवाच ॥ सञ्जयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणं। कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः। २२४०

आवयोर्वचनात् सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन्। यवीयसश्च कुशलं पश्चात् पृष्ट्वैवमुत्तरं।
यजध्वं विविधैर्य्यज्ञैर्व्विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणाः। पुत्त्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतं।
अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान् प्राप्नुत कामजान्। प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये।
ऋणमेतत् प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्प्पति। यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनं।
तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्म्मुकं। मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना। २१५०
मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति। यो न कालपरीतो वाऽप्यपि साक्षात् पुरन्दरः।
बाहुभ्यामुद्वहेत् भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः प्रजाः। पातयेत् त्रिदिवाद्देवान् योऽर्ज्जुनं समरे जयेत्।
देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्व्वभोगिषु। न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे।
यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतं। एकस्य च बहूनाञ्च पर्य्याप्तं तन्निदर्शनं।
एकेन पाण्डुपुत्त्रेण विराटनगरे यदा। भग्नाः पलायत दिशः पर्य्याप्तं तन्निदर्शनं। २१५५
बलं वीर्य्यञ्च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता। अविषादश्च धैर्य्यञ्च पार्थान्नान्यत्र विद्यते।
इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन् गिरा। गर्ज्जन् समयवर्षीव गगने पाकशासनः।
केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः। अर्ज्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवीद्रोमहर्षणं।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि सञ्जयवाक्ये अष्टपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५८॥
॥ वैशम्पायन उवाच॥ सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः। ततः सङ्ख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः।
प्रसङ्ख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः। यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति। २१६०
बलाबलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान्। शक्तिं सङ्ख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः।
देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान्। कुरून् शक्त्याऽल्पतरया दुर्य्योधनमथाब्रवीत्।
दुर्य्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्न व्युपशाम्यति। सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः।
आत्मजेषु परं स्नेहं सर्व्वभूतानि कुर्व्वते। प्रियाणि चैषां कुर्व्वन्ति यथाशक्ति हितानि च।
एवमेवोपकर्त्तॄणां प्रायशो लक्षयामहे। इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्त्तुं महत्प्रियं। २१६५
अग्निः साचिव्यकर्त्ता स्यात् खाण्डवे तत्कृतं स्मरन्। अर्ज्जुनस्यापि भीमेऽस्मिन् कुरुपाण्डुसमागमे।
जातिगृद्ध्याऽभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः। धर्म्मादयः समेष्यन्ति समाहूता दिवौकसः।
भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसम्मितं। रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः।
ते देवैः सहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुं। मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्य्यवन्तोऽस्त्रपारगाः।
दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमं। वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी। २१७०
वानरश्च ध्वजे दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्गतिः। रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समः क्षितौ।
महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः। महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयङ्करः।
यञ्चातिमानुषं वीर्य्ये कृत्स्नो लोको व्यवस्यति। देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे।
शतानि पञ्च चैवेषून् यो गृह्णन्निव दृश्यते। निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरञ्च पातयन्।

यथाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च। मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः। २३७५
युद्धायावस्थितं पार्थं पार्थिवैरतिमानुषैः। अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिन्दमं।
यदृशं वाक्यवीर्य्येण कार्त्तवीर्य्यस्य पाण्डवं। विपरीतेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः।
तमर्ज्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्रविक्रमं। निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्द्देऽस्मिन्महाहवे।
इत्येवं चिन्तयन् कृत्स्नमहोरात्राणि भारत। अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया।
क्षयोदयोऽयं सुमहान् कुरूणां प्रत्युपस्थितः। अस्य चेत् कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते। २३८०
शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः। कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवान् शक्तिमत्तरान्।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि यानसन्धिपर्व्वणि धृतराष्ट्रविवेचने एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५९ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्त्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः। आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत्।
अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान्। मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम।
अकामद्वेषसंयोगात् लोभात् द्रोहाच्च भारत। उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन्।
इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः। जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत् पुरा। २३८५
नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्त्तन्ते कदाचन। कामात् क्रोधात् तथा लोभात् द्वेषाच्च भरतर्षभ।
यदा ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म्म इन्द्रोऽश्विनावपि। कामयोगात् प्रवर्त्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः।
तस्मान्न भवता चिन्ता कार्य्यैषा स्यात् कथञ्चन। दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत।
अथ चेत् कामसंयोगात् द्वेषो लोभश्च लक्ष्यते। देवेषु देवप्रामाण्यान्नैषां तद्विक्रमिष्यति।
मयाऽभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशाम्यति। दिधक्षुः सकलान् लोकान् परिक्षिप्य समन्ततः। २३९०
यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः। ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत।
विदीर्य्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च। लोकस्य पश्यतो राजन् स्थापयाम्यभिमन्त्रणात्।
चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च। विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महास्वनं।
अश्मवर्षञ्च वायुञ्च शमयामीह नित्यशः। जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया।
स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः। देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्त्तिता। २३९५
अक्षौहिणीभिर्य्यान् देशान् यामि कार्य्येण केनचित्। तत्राश्वा मे प्रवर्त्तन्ते यत्र यत्राभिकामये।
भयानकानि विषये व्यालादीनि न सन्ति मे। मन्त्रगुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयङ्कराः।
निकामवर्षी पर्ज्जन्यो राजन् विषयवासिनां। धर्म्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्व्वा ईतयश्च न सन्ति मे।
अश्विनावथ वाय्वग्नी मरुद्भिः सह वृत्रहा। धर्म्मश्चैव मया द्विष्टान् नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुं।
यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्द्विषस्त्रातुमञ्जसा। न स्म त्रयोदशसमाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः। २४००
नैव देवा न गन्धर्व्वा नासुरा न च राक्षसाः। शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतत् ब्रवीमि ते।
यदभिध्याम्यहं शश्वत् शुभं वा यदि वाऽशुभं। नैतद्विपन्नपूर्व्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः।
भविष्यतीदमिति वा यद्ब्रवीमि परन्तप। नान्यथा भूतपूर्व्वञ्च सत्यवागिति मां विदुः।